

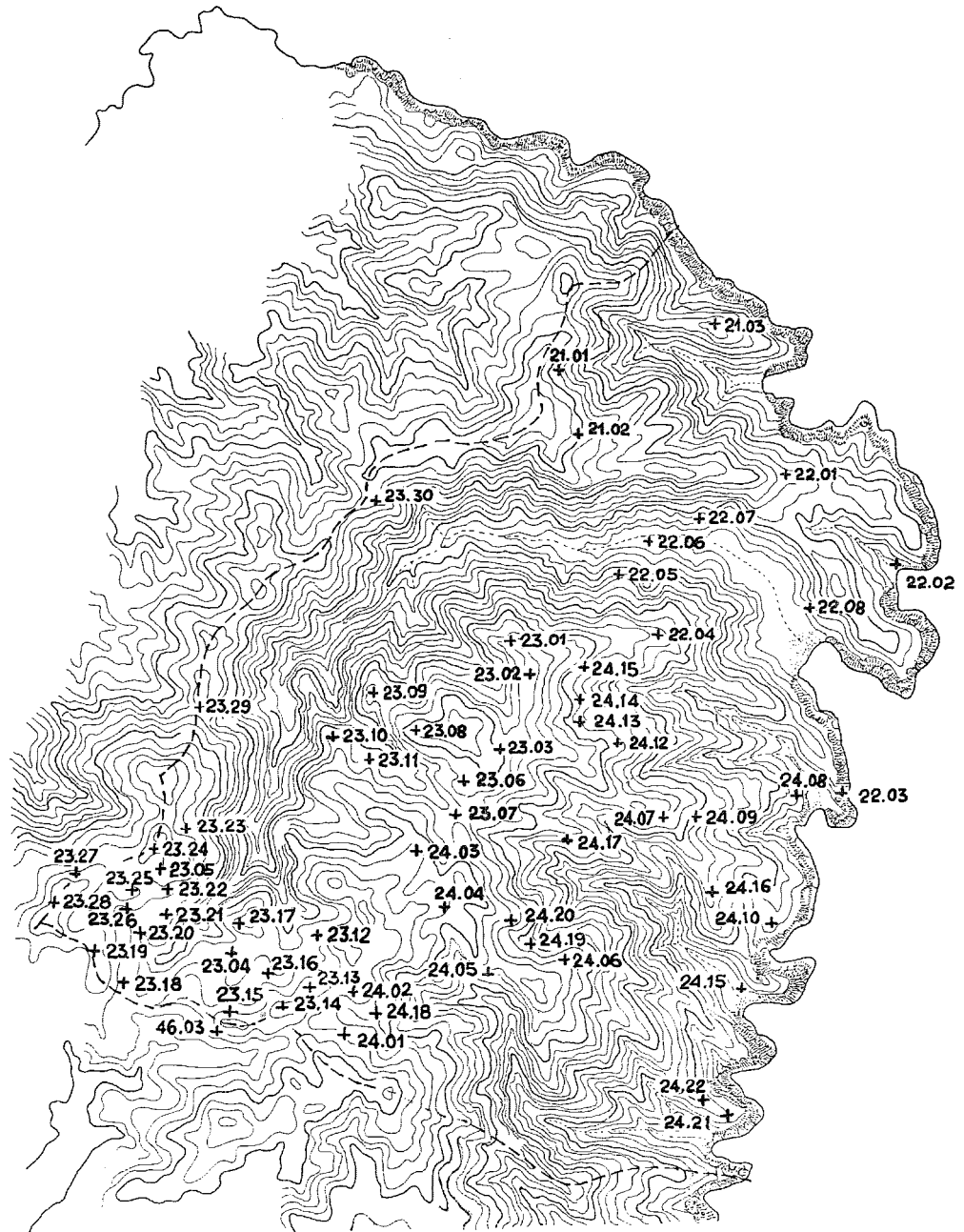
ΑΡΧΑΙΑ
ΚΑΤΟΙΚΗΣΗ
ΣΤΗΝ ΚΕΑΤΟ ΒΟΡΕΙΟ ΤΜΗΜΑ
ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΠΛΕΥΡΑΣ ΤΟΥ ΝΗΣΙΟΥ

7

Χαρά Γεωργίου - Νικόλας Φαράκλας

Τα στοιχεία που είχαν συλλεγεί στην πρώτη φάση της εργασίας μας για τη μελέτη της κατοίκησης στην Κέα στα αρχαία χρόνια καθώς και κάποιες πρώτες ερμηνευτικές προσεγγίσεις περιλαμβάνονται στο άρθρο μας “Ancient Habitation Patterns of Keos. Locations and Nature of Sites on the Northwest Part of the Island” που δημοσιεύτηκε στην ΑΡΙΑΔΝΗ τ. 3 (1985) σ. 207-266. Η φάση που τα πορίσματά της εκτίθενται εδώ ονομάζεται δεύτερη για λόγους συστηματικούς, επειδή πρόκειται επίσης για εντοπισμό θέσεων και προσπάθεια ερμηνευτικών προσεγγίσεων που αφορούν στη δεύτερη, από τις τέσσερις, Ευρύτερη Περιοχή του νησιού, δηλαδή το βόρειο τμήμα της ανατολικής του πλευράς. Η έρευνα στην πραγματικότητα άρχισε συγχρόνως, και μάλιστα εντάθηκε υστερότερα, από άλλη παράλληλη στην οποία μας απασχόλησαν τα προβλήματα που σχετίζονται με τη διαδρομή και τα χαρακτηριστικά των οχυρώσεων των τεσσάρων πόλεων του νησιού καθώς και με μερικά άλλα δημόσια έργα. Τις παρατηρήσεις και επεξεργασίες μας γι’ αυτά θα τις δώσουμε σε ένα τρίτο άρθρο που θα ακολουθήσει αμέσως το παρόν.¹

1. Στον εντοπισμό των θέσεων συνεργάστηκαν μαζί μας, στα πλαίσια έρευνας χρηματοδοτημένης από το Πανεπιστήμιο Κρήτης (και μετά από συνεννόηση με τον καθ. Β Λαμπρινουδάκη επικεφαλής ομάδας του Πανεπιστημίου Αθηνών που ερευνά επίσης τις αρχαίες θέσεις στο νησί έχοντας και σχετική άδεια για συγκέντρωση και μεταφορά οστράκων) οι πτυχιούχοι της Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης Κλεάνθης Σιδηρόπουλος και Αγγελική Χατζηστήλη και οι φοιτητές του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης Ιωάννα Αλεξανδρή, Παρθένα Γαλανίδου και Παναγιώτα Καραμαλίχη. Στον εντοπισμό μερικών θέσεων συνεργάστηκαν επίσης οι αρχιτέκτονες Ουρανία Κλουτινιώτη και Άννα Παρασκευοπούλου.

Εικ. 1. Ευρύτερη Περιοχή 2. Αρχαίες θέσεις. Ισούψεις ανά 20 μ.

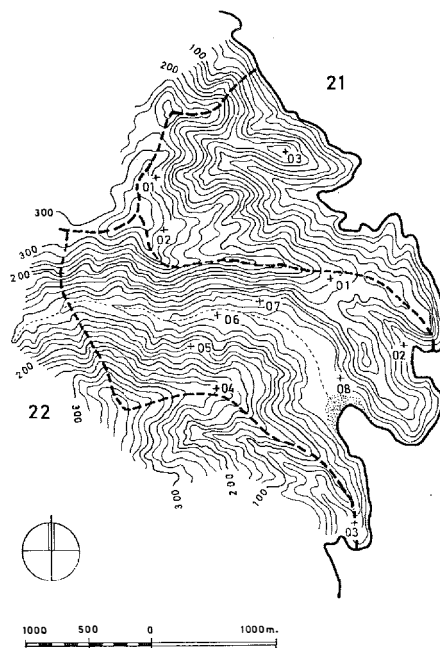
Στη φάση λοιπόν αυτή ασχοληθήκαμε με τον πλουτισμό του καταλόγου των αρχαίων θέσεων στην Ευρύτερη Περιοχή 2 που μαζί με την στενότερη Περιοχή 18 αποτελούν το φυσικό αντίστοιχο της πολιτικής “χώρας” της Ιουλίδας². Από την πρώτη μας μελέτη είχε αρχίσει να μας γίνεται συνειδητή η πιθανότητα, ότι ο γενικός τρόπος κατάληψης του εδάφους στα αρχαία χρόνια δεν ήταν, όπως είχαμε υποθέσει αρχικά λόγω του μεγάλου αριθμού των θέσεων, παρόμοιος με το σημερινό, με μόνη διαφορά την ύπαρξη τεσσάρων οικιστικών κέντρων αντί ενός (το σημερινό σχήμα είναι: οικιστικό κέντρο-διάσπαρτη κατοίκηση). Είχαμε αρχίσει να βλέπουμε ότι στα αρχαία ιστορικά χρόνια τουλάχιστον υπήρχαν εκτός από τις πόλεις και τις διάσπαρτες κατοικίες, επίσης χωριά, ενδιάμεσου μεγέθους οικιστικές μονάδες. Το πρόβλημα επομένως που ετίθετο ήταν, πέρα από τον έλεγχο αυτής της υπόθεσης, η εκτίμηση του ρόλου του μεσαίου αυτού κρίκου στο τριμερές πιθανό σχήμα: πόλεις-χωριά-διάσπαρτη κατοίκηση. Ήδη η τοποθέτηση του προβλήματος μας υπέβαλλε την ανάγκη να κάνουμε πολύ επιμελέστερη εκτίμηση δεδομένων που θα μας επέτρεπαν να διαμορφώσουμε ομότροπες παραδοχές για τη φύση των θέσεων στα ιστορικά χρόνια και κυρίως για την έκταση και την πυκνότητα των θέσεων κατοίκησης, ώστε να μπορέσουμε, τουλάχιστον για τη νέα αυτή περιοχή που διερευνούσαμε συστηματικά, να συγκροτήσουμε ένα συνεκτικό και πειστικό σύστημα παραδοχών και υποθέσεων που να προσεγγίζει περισσότερο από όσο ως τώρα είχαμε επιτύχει μια πλήρη ερμηνευτική πρόταση για το προκείμενο πρόβλημα, δηλαδή την ανθρώπινη κατοίκηση στην Κέα στα ιστορικά τουλάχιστον χρόνια της αρχαίας εποχής. Έτσι η πρώτη ανάγκη που προέκυψε ήταν η μέσα στον ίδιο τον κατάλογο των θέσεων διατύπωση των πιθανότερων υποθέσεων και παραδοχών για τη φύση, την έκταση και τα λοιπά οικιστικά χαρακτηριστικά της κάθε μιας, στο βαθμό που αυτό ήταν δυνατό. Επειδή με την έρευνά μας οι θέσεις της Ευρύτερης Περιοχής υπερδιπλασιάστηκαν, ενώ μερικές ξαναμελετήθηκαν με αυτόν ακριβώς το σκοπό, θεωρούμε για λόγους συστηματικούς σωστότερο, αλλά και για τον αναγνώστη χρησιμότερο, να περιλάβουμε στον κατάλογο που ακολουθεί και τις ήδη γνωστές θέσεις σημειώνοντας όμως για αυτές μόνο τα νέα στοιχεία και τις εκτιμήσεις αυτού του είδους, μέρος και προϋπόθεση για τη συγκρότηση των ερμηνευτικών προτάσεων που διατυπώνουμε στη συνέχεια (βλ. και εικ. 1).

ΠΕΡΙΟΧΗ 21 (εικ. 2)

- 21.01. Η θέση ασφαλώς δεν είναι εκτεταμένη. Συνολικά καλύπτει έκταση δύο περίπου στρεμμάτων, η πυκνότητα όμως των οστέων στο μεγαλύτερο τουλάχιστον μέρος αυτής της έκτασης δείχνει ότι δεν πρόκειται για θέση μόνο μίας αγροικίας, αλλά πιθανότερα δύο ή τριών³.
- 21.02. Εδώ φαίνεται ότι πρόκειται για θέση οικισμού. Η νέα έρευνα έδειξε ότι και η κλασική εποχή αντιπροσωπεύεται, ότι δηλαδή οι δύο θέσεις είναι σύγχρονες. Η συνολική έκταση φαίνεται να μην είναι τόσο μεγάλη όσο αρχικά εκτιμήσαμε, αλλά πάντως είναι μεγάλη, κάπου 100 στρέμματα, και η πυκνότητα μέτρια. Εμφανίζεται μεγαλύτερη κοντά στα νεότερα κτίσματα και τους λιθοσωρούς,

2. Για το περιεχόμενο των -συμβατικών- όρων Περιοχή και Ευρύτερη Περιοχή καθώς και για τη φυσική και την πολιτική διαίρεση του νησιού βλ. το μνημονεύμενο πιο πάνω άρθρο μας Η. Georgiou και Ν. Faraklas, “Ancient Habitation Patterns of Keos” (ΑΡΙΑΔΝΗ, 3, 1985, σελ. 220 κ.π.).

3. Georgiou και Faraklas, ο.π.π. 246.

Εικ. 2. Οι Περιοχές 21 και 22. Αρχαίες θέσεις. Ισοϋψείς ανά 20 μ.

επειδή εκεί απορρίπτονταν τα μεγαλύτερα τουλάχιστον κομμάτια που βρίσκονταν στο όργωμα⁴.

- 21.03. Καστρί. Η έρευνά μας εντοπίστηκε κυριότερα στις περιοχές 22,23 και 24, δεν περιέλαβε δηλαδή την 21, όμως η μικρή έκτασή της και η γενική μορφολογία της μας κάνουν να υποθέτουμε, ότι ο κατάλογος δεν θα μπορούσε να πλουτισθεί με πολλές ακόμα θέσεις, τουλάχιστον σημαντικές για τα ιστορικά χρόνια. Αλλά υπάρχει μία θέση που πιθανώς θα ήταν σημαντική. Εκείνη της μονής Καστριανής. Το όνομά της είναι Καστρί και είναι γνωστό ότι τέτοια ονόματα αποδίδονται συνήθως σε θέσεις με αρχαία οικοδομικά κατάλοιπα. Οι σύγχρονες εκτεταμένες κατασκευές δεν επιτρέπουν τον έλεγχο της υπόθεσης, αφού έχουν εξαφανίσει τυχόν παλαιότερα ίχνη, ο λόφος όμως είναι χαρακτηριστικός, ευρύχωρος, φυσικά οχυρός και ελέγχει άριστα και την θάλασσα με τον ομώνυμο όρμο που και σήμερα χρησιμεύει ως ευκαιριακό αγκυροβόλιο, και τη μικρή παραλιακή λεκάνη στα νότιά του. Η πιθανότητα να είχε μετακινηθεί εδώ από την προηγούμενη θέση το οικιστικό κέντρο της περιοχής από τα κλασικά χρόνια, και αυτό σε συνδιασμό με την εγκατάσταση κάποιας αμυντικού χαρακτήρα λειτουργίας, παραμένει μια ιδιαίτερα ισχυρή υπόθεση⁵.

4. Στο ίδιο, 246 π.

5. Για τη θέση ο Ι. Ψύλλας, *Ιστορία της νήσου Κέας*, Αθήνα 1920, 309, χρησιμοποιώντας τις πληροφορίες του τοπικού αρχαιολόγου του περασμένου αιώνα Μάνθου, αναφέρει την ύπαρξη ερειπίων σπιτιών, δεξαμενής και τάφων. Φαίνεται ότι πριν από τις εκτεταμένες εργασίες που έγιναν στο μοναστήρι στα χρόνια του Ψύλλα, γύρω στα 1900 ήταν ορατά στη θέση περισσότερα πράγματα από όσα σήμερα.

ΠΕΡΙΟΧΗ 22 (εικ. 2)

- 22.01. Τα ίχνη κάνουν πύλο πιθανό οτι εδώ υπήρχαν μερικά σκόρπια σπίτια, αλλά η κακή κατάσταση των οστράκων δεν επιτρέπει τη χρονολόγησή τους⁶.
- 22.02. Δεν έχουμε τίποτα να προσθέσουμε⁷.
- 22.03. Πρόκειται ασφαλώς εδώ για κάποιο χωριό, τουλάχιστον στα αρχαϊκά και κλασικά χρόνια. Η έκταση που κατελάμβανε είναι περίπου 25 στρέμματα και η πυκνότητα των οστράκων αλλού μέτρια και αλλού μεγάλη ως πολύ μεγάλη⁸.
- 22.04. Η πρώτη αναφερόμενη κατασκευή φαίνεται πως είναι αμυντικού χαρακτήρα. Τα όστρακα που μπορέσαμε να χρονολογήσουμε είναι αρχαϊκά και κλασικά, η κατασκευή όμως φαίνεται μάλλον ελληνοιστική. Αυτό οδηγεί στην παραδοχή ότι και στα αρχαϊκά και κλασικά χρόνια ο χαρακτήρας της θέσης θα ήταν παρόμοιος. Η προς ΝΑ (επί 400 μ.) επέκταση της θέσης φαίνεται να μαρτυρεί την ύπαρξη μεμονωμένων αγροτόσπιτων τουλάχιστον στα ελληνοιστικά και τα ρωμαϊκά χρόνια⁹.
- 22.05. Μαντού. Βραχύς απότομος πρόβολος στη Ν πλευρά του ρεύματος της Μαντούς που φέρεται ακριβώς προς τα Β από τη ράχη της Παναγίας. Τον χωρίζει από τη ράχη μικρού ύψους γκρεμός σε υψόμετρο 250 μ. περίπου. Τον κατεβαίνει παραδοσιακός δρόμος με απότομη κλίση¹⁰. Στο μέσο του ύψους του, σε υψόμετρο 120-130 μ. σχηματίζεται μικρό έξαρμα, στη Δ πλευρά του οποίου, αμέσως χαμηλότερα από το ψηλότερο σημείο του, σώνονται οι δύο πλευρές ορθογώνιου αρχαίου κτίσματος που έχει μετασκευασθεί σε σταυλί. Εσωτερικά διαμορφώνεται με εκφορικό τρόπο, όπως τα νεότερα αγροτικά κτίσματα, αλλά αντίθετα από αυτά το ίδιο σύστημα εφαρμόζεται και στις γωνίες¹¹. Φαίνεται πάντως ότι και η εκφορικά εισέχουσα ανωδομή ανάγεται στην αρχική φάση της κατασκευής. Η Δ όψη του έχει μήκος περίπου 7.00 μ. Γύρω του βρέθηκαν όστρακα σε μέτρια πυκνότητα, αρχαϊκά (από πίθους κ.τ.ο.), κλασικά (μελαμβαφή), ελληνοιστικά και ρωμαϊκά. Ο ογκώδης χαρακτήρας της κατασκευής με πολύ μικρό άνοιγμα θύρας, που ίσως δεν είναι καν αρχαίο, φαίνεται να δηλώνει ότι πρόκειται για το κάτω τμήμα (υπόγειο;) αμυντικού κτίσματος.
- Λίγο νοτιότερα, και ψηλότερα, στη μέση της απόστασης ανάμεσα στο μικρό έξαρμα που η κορυφή του κατέχεται από αλώνι και τον γκρεμό διακρίνονται τα λείψανα κυκλικού κτίσματος με πέτρες μετρίου μεγέθους, διαμέτρου περίπου 10.00 μ. Αναγνωρίσιμα όστρακα δεν βρέθηκαν, αλλά πρέπει να σημειωθεί ότι η φύση του εδάφους και η κλίση ευνοούν ισχυρότερη απόπλυση. Ίσως πρόκειται για κυκλικό πύργο-παρατηρητήριο, του οποίου η ασθενής υποδομή δηλώνει ότι δεν θα μπορούσε να είναι αρκετά υψηλός. Την εκτεταμένη ορατότητα όμως εξασφαλίζει η θέση.

6. Georgiou και Faraklas, ο.π.π. 248

7. Στο ίδιο

8. Στο ίδιο, 248 π.

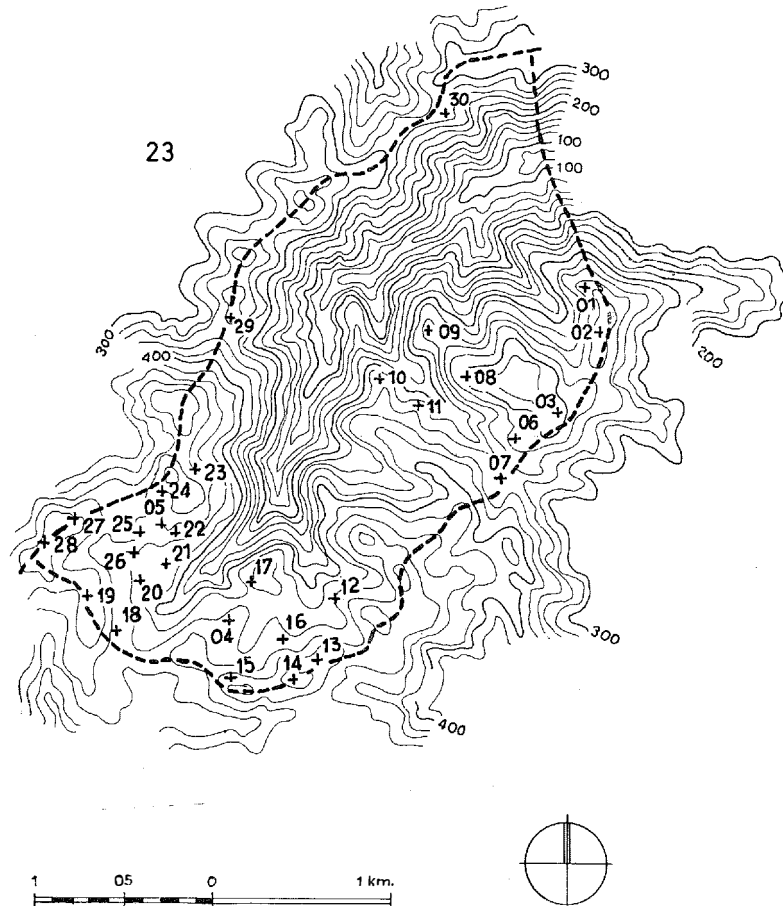
9. Στο ίδιο, 250

10. Για τους παραδοσιακούς δρόμους βλ. Ρ. Κλουτσιωτή και Ν. Φαράκλας, *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, Τζιά (Κέα), Αθήνα 1981, 1π.

11. Στο ίδιο 15.

22.06. Μαντού. Σπίτι αγροτικό στο επίπεδο έδαφος της κοιλάδας τής Μαντούς, στη Ν πλευρά του, σε απόσταση 1.200 μ. από την παραλία τού Σπαθιού προς Δ (περίπου 1.400-1.500 μ. πάνω στο δρόμο), ακριβώς εμπρός στα βόρεια πόδια τού πιο πάνω προβόλου, στο Α τους μέρος και αμέσως Δ από μικρό ρέμα. Σε έκταση περίπου 50 X 30 μ. που καταλαμβάνεται από τα κτίσματα και τους ακάλυπτους χώρους τής αγροικίας, και εν πολλοίς χασμένα ανάμεσα στις πέτρες βρέθηκαν πολλά όστρακα, μεγάλο μέρος των οποίων πολύ καλής ποιότητας. Περιλαμβάνονται αρχαϊκά (με ανάγλυφη τυπωμένη κόσμηση, από πήθους) κλασικά και εληνιστικά (μεταξύ τους

12

Εικ. 3 Η Περιοχή 23. Αρχαίες θέσεις. Ισοϋψείς ανά 20 μ

πολλά μελαμβαφή), ρωμαϊκά.

Στο Ν άκρο τού χώρου υπάρχουν λαφύματα που ίσως δηλώνουν κάτι παραπάνω από απλή λατόμηση. Ανατολικότερα, πέρα από το ρέμα, βρέθηκαν πολύ λίγα όστρακα, αδιάγνωστα και ένα μελαμβαφές. Η πολύ καλή ποιότητα των οστράκων θα οδηγούσε στη σκέψη ότι δεν πρόκειται απλώς για θέση αγροικίας, αλλά η

παρουσία πολλών αποθηκευτικών αγγείων φαίνεται να ενισχύει αυτή την υπόθεση. Ίσως τέλος πρόκειται για θέση με μικτή χρήση (αγροικία και ιερό).

- 22.07. Μαντού. Αγροτόσπιτο σε απόσταση 400 μ. περίπου ΒΑ από το προηγούμενο, στη Β πλευρά της κοιλάδας της Μαντούς, σε υψόμετρο 50-60 μ. και απόσταση περίπου 1.000 μ. από την παραλία του Σπαθιού. Στην έκταση του ίδιου και των άμεσων προσκτισμάτων του βρέθηκαν όστρακα σε μέτρια πυκνότητα. Ένα είναι ίσως γεωμετρικό, αλλά είναι κλασικά (μεταξύ τους και μελαμβαφή), ελληνιστικά και ρωμαϊκά. Η μη βεβαίωση αρχαϊκών είναι ίσως τυχαία. Η θέση φαίνεται να είχε στην αρχαιότητα τη χρήση που έχει και σήμερα. Ήταν δηλαδή αγροικία.
- 22.08. Σπαθί. Στη ΒΑ πλευρά της παραλιακής πεδιάδας, ακριβώς στο άκρο του επίπεδου εδάφους, σε τυχαία τομή για κατασκευή δρόμου φάνηκαν κάτω από το επιφανειακό στρώμα άμμου και χαλικιών πολλά όστρακα, φαγωμένα από το νερό και αδιάγνωστα. Η κατάστασή τους δείχνει ότι μάλλον δεν ολίσθησαν από το προς ΒΑ ύψωμα, αλλά ότι τα κατέβασε το νερό από το ρέμα της Μαντούς, το οποίο, επειδή αποστραγγίζει μεγάλη έκταση απότομων κλίσεων, γίνεται με τις βροχές πολύ ορμητικό. Πρέπει να σημειωθεί ότι το μεγαλύτερο μέρος της ρεματιάς αυτής, δυτικότερα από τις δύο προηγούμενες θέσεις, δηλαδή σε μήκος 2.500-3.000 μ. δεν μπορούσαμε (ακόμα) να το ερευνήσουμε επαρκώς.

13

ΠΕΡΙΟΧΗ 23 (εικ. 3)

- 23.01. Η θέση απλώνεται στην υδροκριτική και στη ΝΔ πλαγιά (και όχι όπως από λάθος γράφτηκε στη ΝΑ). Η έκταση είναι κάπου 25 στρέμματα και η πυκνότητα των οστράκων μάλλον μεγάλη. Πρόκειται ασφαλώς για θέση οικισμού¹².
- 23.02. Η πυκνότητα και η ποιότητα των οστράκων θα μπορούσαν να δηλώνουν κάτι σημαντικότερο από απλή αγροικία, αλλά η μικρή έκταση μάλλον φαίνεται να υποστηρίζει αυτή την παραδοχή¹³.
- 23.03. Νέα έρευνα απέδωσε μαζί με άλλα αδιάγνωστα όστρακα ένα ελληνιστικό και ακόμα ένα ίσως υστεροελλαδικό¹⁴.
- 23.04. Με νέα έρευνα διαπιστώθηκε ότι η έκταση της θέσης έχει ακτίνα περίπου 70 μ. με κέντρο την εκκλησία και η πυκνότητα των οστράκων προς Ν και ΝΑ μπορεί να χαρακτηριστεί μέτρια, ενώ στις άλλες κατευθύνσεις μικρή. Τα περισσότερα όστρακα είναι ρωμαϊκά, βρέθηκε όμως και ένα απολέπιμα οψιανού, πόδια από τριποδικό σκεύος, μάλλον υστεροελλαδικό, όστρακο άλλο ίσως της ίδιας περιόδου και ένα μάλλον μεσοελλαδικό τεφρό. Η ύπαρξη του ιερού αιτιολογεί επαρκώς την παρουσία των καταλοίπων¹⁵.
- 23.05. Φαίνεται πολύ πιθανό ότι πρόκειται για θέση αγροικίας¹⁶.
- 23.06. Πέρα Μεριά. Πρόβολος που φέρεται από ΒΑ προς ΝΔ ακριβώς ΒΔ από το δρόμο

12. Georgiou και Faraklas , ο.π.π. 250.

13. Στο ίδιο.

14. Στο ίδιο.

15. Στο ίδιο.

16. Στο ίδιο.

για αυτοκίνητα που οδηγεί από τις Καστανιές στη Συκαμνιά σε απόσταση κάπου 2.000 μ. από τη διασταύρωσή του με το δρόμο Χώρας-Κάτω Μεριάς (Καστανιές). Ο πρόβολος είναι πλατύς και μαλακός και φτάνει σε διάσελο από το οποίο περνάει ο δρόμος. Σε έκταση περίπου 250 X 200 μ. στο πάνω τμήμα της Ν πλαγιάς του, σε υψόμετρο 380-400 μ. υπάρχουν όστρακα σε σχετικά μεγάλη πυκνότητα. Μερικά προερχόμενα από μικρά σχετικά αγγεία εμφανίζουν "σχοινοειδή" διακόσμηση και ίσως είναι υστεροελλαδικά. Αρκετά είναι τα μελαμβραφή κλασικά ή ίσως και αρχαϊκά, τα καστανά βερνικωμένα ελληνοιστικά και τα ρωμαϊκά. Πρόκειται μάλλον για μικρό οικισμό, χωριό, αφού η έκταση, 50 στρέμματα περίπου, είναι ασφαλώς πολύ μεγαλύτερη από όση θα αντιστοιχούσε σε αγροτόσπιτο. Οικοδομικά κατάλοιπα όμως δεν εντοπίστηκαν.

- 23.07. Πέρα Μεριά. Σε απόσταση περίπου 200 μ. από την προηγούμενη θέση, ακριβώς Ν από το χαμηλότερο σημείο του διασέλου, σε υψόμετρο περίπου 350 μ. υπάρχει χαμηλή στρογγυλή και πλατυσμένη κορυφή, ακραία προς Β προβολή ράχης πάνω στην υδροκρτική που έρχεται προς το διάσελο από Ν. Σε έκταση ακτίνας 10.00 περίπου μ. υπάρχουν αρκετά όστρακα, τα περισσότερα αδιάγνωστα, όχι όμως και νεότερα. Ανάμεσά τους βρέθηκε και στρεπτή λαβή που πρέπει να είναι ελληνοιστική. Βρήκαμε επίσης και απόστημα στρωτήρα κορινθιακού τύπου, μετρίου μεγέθους, από ερυθρωπό πηλό. Μάλλον πρόκειται για θέση σπιτιού λίγο πιο απομακρυσμένου από εκείνα που συγκροτούσαν τον οικισμό της προηγούμενης θέσης.
- 23.08. Πέρα Μεριά. Σπίτι αγροτικό στη Ν πλαγιά του υψώματος με τη θέση 23.06, σε απόσταση περίπου 250 μ. από εκείνη προς ΒΔ, σε έδαφος με κλίση προς ΝΔ και υψόμετρο 400 μ. Κοντά στο σπίτι, στα Α του, σε μικρή έκταση αραιά όστρακα ασφαλώς αρχαία, τα περισσότερα αδιάγνωστα. Ένα όμως είναι μάλλον γεωμετρικό ή ίσως αρχαϊκό και μερικά άλλα ρωμαϊκά. Μάλλον και εδώ πρόκειται για θέση αγροτόσπιτου λίγο πιο απομακρυσμένου από εκείνα που συγκροτούσαν τον οικισμό της θέσης 23.06.
- 23.09. Πέρα Μεριά. Ο ίδιος προηγούμενος όγκος διαμορφώνει ένα χαμηλότερο πλάτωμα στα ΒΔ σε υψόμετρο 320-340 μ. με πλατύ μέτωπο προς τα Δ. Στα Δ, Β και Ν σχηματίζονται γκρεμοί και στο πλάτωμα υπάρχουν 3-4 αγροτόσπιτα. Στα Δ τους σε έκταση περίπου 40 X 50μ. παρατηρήσαμε όστρακα σε μέτρια πυκνότητα πρωτοελλαδικά. Επίσης αρκετά αδιάγνωστα ιστορικών χρόνων και αρκετά ρωμαϊκά. Η θέση είναι ευπρόσιτη από την προηγούμενη και απέχει από αυτήν περίπου 400 μ. Στα προϊστορικά χρόνια θα επρόκειτο μάλλον για μικρό οικισμό, φυσικά οχυρό, με καλή θέα προς το άνω τμήμα της κοιλάδας της Μαντούς. Στα ιστορικά χρόνια και πάντως στα ρωμαϊκά πρέπει να υπήρχε εδώ μία ή λίγο περισσότερες αγροικίες.
- 23.10. Πέρα Μεριά. Άγιος Δημήτριος. Εκκλησιά και σπίτι σε μικρό πρόβολο προς ΒΔ σε απόσταση 400 μ. από την προηγούμενη θέση. Ανάμεσα στους δύο προβόλους περνάει αρκετά βαθιά ρεματιά με κατεύθυνση ΝΑ-ΒΔ που η αρχή της βρίσκεται στο διάσελο της Πέρα Μεριάς (θέση 23.07). Η θέση είναι επίσης αρκετά οχυρή φυσικά και κατοπτεύει μεγάλο μέρος της άνω κοιλάδας της Μαντούς. Σε έκταση μεγαλύτερη από 2 στρέμματα σε υψόμετρο 330 μ., κοντά στο σημερινό σπίτι υπάρχουν αραιά όστρακα πρωτοελλαδικά, λίγα μεσοελλαδικά και πολλά ρωμαϊκά. Βρέθηκε επίσης και κομμάτι από στρωτήρα κορινθιακού τύπου. Ο χαρακτήρας

- είναι παρόμοιος με της προηγούμενης θέσης, αλλά η σαφώς μικρότερη πυκνότητα των οστράκων φαίνεται να δηλώνει και μικρότερη ένταση της χρήσης. Στα ρωμαϊκά χρόνια θα πρέπει να υποθέσουμε ότι υπήρχε μία αγροικία.
- 23.11. Πέρα Μεριά. Άγιος Νικόλαος. Στο ίδιο ύψωμα με την προηγούμενη θέση, στην πλαγιά που βλέπει προς ΒΑ, 250-300 μ. ΝΑΑ από εκείνη, σε ομαλά κατωφερές έδαφος που σχηματίζει βραχύ πρόβολο οριζόμενο από Α και Δ από δύο μικρά ρέματα, σε υψόμετρο 340-350 μ. υπάρχει θέση αρχαία που καταλαμβάνει έκταση μήκους 150 και πλάτους 100-120 μ. περίπου. Στο κέντρο της Β πλευράς της υπάρχουν λαξεύματα στο βράχο που φαίνεται να ανήκαν στη θεμελίωση κτηρίου με περισσότερους του ενός ορθογώνιους χώρους και μακρό άξονα ΒΑ-ΝΔ. Σε όλη την έκταση υπάρχουν λιθοσωροί που φαίνεται να προέρχονται από τη διάλυση κτηρίων με μικρές πέτρες. Χωρικοί της περιοχής βεβαιώνουν ότι στο ΝΑ άκρο περίπου του χώρου είχε βρεθεί αρχαίος τάφος. Η έκταση καλύπτεται από όστρακα σε μάλλον μεγάλη πυκνότητα. Μερικά είναι της εποχής του χαλκού, αλλά δεν μπορέσαμε να διακρίνουμε ακριβέστερα τις περιόδους τους. Την ίδια εποχή μαρτυρεί και μικρή αμφίστομη λεπίδα οψιανού. Των ιστορικών χρόνων τα όστρακα περιλαμβάνουν κομμάτια αρχαϊκών πίθων με ενσφράγιση και εμπέστη κόσμηση, τμήμα κορινθιακής οινοχοϊσκης, μελαμβαφές καστανόμαυρο από ανοιχτό αγγείο, ρωμαϊκά με πυκνές αυλακιές. Μαρτυρούνται ισότιμα σχεδόν οι εποχές από την αρχαϊκή ως τη ρωμαϊκή. Βρέθηκε και μικρό κομμάτι γυαλιού από ρωμαϊκό μάλλον αγγείο. Μικρή προϊστορική εγκατάσταση φαίνεται να βεβαιώνεται. Στα ιστορικά χρόνια έχουμε μάλλον να κάνουμε με σχετικά μικρό αλλά πυκνοχτισμένο χωριό, ίσως και με κάποιο ιερό, αν τα λαξεύματα προέρχονται από κάτι τέτοιο.
- 23.12. Σωτήρα. Μικρός μαλακός πρόβολος που κινείται προς Δ από την κορυφογραμμή που αποτελεί το όριο ανάμεσα στις Περιοχές 23 και 24, στην Α πλευρά τετράπλευρης λεκάνης, που αποστραγγίζεται με απότομη ρεματιά προς τα ΒΔ. Στη Ν και Δ πλευρά του προβόλου και λιγότερο στην κορυφογραμμή του, σε υψόμετρο 340-360 μ. βρέθηκαν πολύ λίγα όστρακα, ασφαλώς αρχαία ιστορικών χρόνων, αλλά δεν μπορέσαμε να διακρίνουμε ακριβέστερα εποχές. Ίσως πρόκειται για θέση κάποιου αγροτόσπιτου.
- 23.13. Σωτήρα. Σπίτι Α. Καράγιαννη. Στο κέντρο της ΝΑ πλευράς της ίδιας λεκάνης, σε ράχη πάνω ακριβώς στην κορυφογραμμή που χωρίζει τις Περιοχές 23 και 24, σε υψόμετρο 390 μ. κοντά στο σπίτι βρήκαμε λίγα όστρακα ιστορικών χρόνων, ανάμεσά τους ένα ελληνιστικό και ένα ρωμαϊκό. Βρήκαμε όμως και ένα χειροποίητο, ίσως πρωτοκυκλαδικό. Πιθανώς επίσης θέση αγροικίας στα ιστορικά χρόνια.
- 23.14. Σωτήρα. Στην ανατολικότερη από τις δύο κορυφές του όγκου στον οποίο ανήκει η προηγούμενη θέση, 200 μ. ΝΔ από εκείνη, πάνω στο φυσικό όριο ανάμεσα στις Περιοχές 23, 24 και 46, στη ΝΑ πλαγιά, σε έκταση 40 X 30 μ. περίπου και υψόμετρο 500 μ. περίπου υπάρχουν όστρακα σε μέτρια πυκνότητα. Είναι πολύ φθαρμένα και από μη πολυτελή αγγεία. Έτσι μπορεί να βεβαιωθεί ότι μαρτυρούν χρήση στα αρχαία ιστορικά χρόνια, ακριβέστερη όμως χρονολόγηση δεν έγινε δυνατή. Καί εδώ πρόκειται πιθανότατα για θέση αγροτικού σπιτιού. Η θέση όμως θα μπορούσε το ίδιο καλά να καταταγεί στην Περιοχή 46 και ακόμη καλλίτερα στην Περιοχή 24.
- 23.15. Διασέλι. Στην άλλη κορυφή του ίδιου υψώματος, τη δυτικότερη, που βρίσκεται

πάνω στο φυσικό όριο ανάμεσα στις Περιοχές 23 και 46 και απέχει από την προηγούμενη περίπου 300 μ. στα ΔΝΔ, σε υψόμετρο 490-500 μ., στη Β πλευρά της, βρήκαμε όστρακα ιστορικών χρόνων και απότμημα αμφίστομης λεπίδας οψιανού. Στη Ν πλευρά όμως της ίδιας κορυφής και ακριβέστερα στα ΝΔ της, στο ίδιο και λίγο χαμηλότερο υψόμετρο εντοπίσαμε άλλη θέση, που, αφού βρίσκεται σαφώς στην Περιοχή 46 πρέπει να της δώσουμε τον αριθμό 46.03. Εκεί σε έκταση περίπου 50 X 30 μ. παρατηρείται μεγάλη πυκνότητα οστράκων, από τα οποία πολλά προέρχονται από αποθηκευτικά αγγεία ελληνιστικών και κυρίως ρωμαϊκών χρόνων. Θα πρέπει να υποθέσουμε ότι πρόκειται για θέση αγροτικής κατοικίας. Επειδή η απόσταση από την προηγούμενη είναι μόλις 100 μ. περίπου, μάλλον θα πρέπει να λογίζονται ως ενιαία θέση με την ίδια χρήση (ένα σπίτι με παραρτήματα ή δύο σπίτια). Η λεπίδα του οψιανού όμως παραμένει μεμονωμένη ένδειξη για ύπαρξη χρήσης στα προϊστορικά χρόνια.

- 23.16. Επισκοπή. Σε απόσταση 200-250 μ. στα Α και ελαφρά Ν από την εκκλησία τής Επισκοπής (θέση 23.04) σε πολύ μαλακό πρόβολο που φέρεται προς Β και σε έκταση που δεν μπορεί να καθοριστεί βρήκαμε πολύ λίγα όστρακα ασφαλώς αρχαία και μερικά ειδικότερα ρωμαϊκά. Η αραιότητα και η παρουσία ολόγυρα άλλων θέσεων θα πρέπει να μας οδηγήσουν σε επιφύλαξη για το αν τα όστρακα αυτά δηλώνουν καν κάποια ειδικού χαρακτήρα κατάληψη του χώρου.
- 23.17. Άγιος Λεόντιος. Η θέση είναι πλατύς λόφος με κορυφή ύψους λίγο μεγαλύτερου από 460 μ., ΒΒΑ από την εκκλησία τής Επισκοπής και πάνω από την πηγή τής Σωτήρας. Το πλατύ ΒΔ μέτωπό του ορίζεται από ρεματιά με κατεύθυνση από ΝΔ προς ΒΑ. Μικρότερη ρεματιά που ενώνεται με εκείνη τον ορίζει από τα ΝΔ, και τρίτη σχετικά απότομη και βαθειά από τα Α. Πάνω του υπάρχουν μερικά αγροτόσπιτα. Στην κορυφή βρέθηκαν λίγα όστρακα, στη Ν όμως και τη ΝΔ πλαγιά, σε έκταση περίπου 250 X 150 μ. τα όστρακα βρίσκονται σε μεγάλη πυκνότητα. Πολλά είναι υπονεολιθικά και άλλα ίσως πρωτοελλαδικά και μεσοελλαδικά. Μάλλον λίγα τα ντόπια υστεροελλαδικά. Οι ιστορικές περιόδους από την αρχαϊκή ως και τη ρωμαϊκή αντιπροσωπεύονται ικανοποιητικά. Κάπως περισσότερο η ρωμαϊκή. Αξιοσημείωτα όμως είναι και μερικά μελαμβάφη και κομμάτια αρχαϊκών πήθων με εμπίεστη και ενσφράγιση διακόσμηση. Επίσης βρέθηκαν και μερικά απολεπίσματα οψιανού. Όλα δείχνουν ότι πρόκειται για σχετικά πυκνοχτισμένο χωριό στη θέση υπονεολιθικού οικισμού που δεν έπαψε να χρησιμοποιείται και στις άλλες προϊστορικές περιόδους. Ίχνη τεχνητής οχύρωσης δεν υπάρχουν, αλλά την έκταση με πυκνά όστρακα φαίνεται να την προστατεύει τουλάχιστον από τα Β ένα φυσικό μέτωπο του βράχου.
- 23.18. Διασέλι. Η θέση είναι πραγματικά διάσελο που χωρίζει τη λεκάνη του ρέματος της Μαντούς από την ευρύτερη λεκάνη των Ποισών και έτσι βρίσκεται ακριβώς στο φυσικό όριο ανάμεσα στις Ευρύτερες Περιοχές 2 και 4 (ειδικότερα ανάμεσα στις Περιοχές 23 και 46). Εδώ υπάρχει μεγάλη δημόσια δεξαμενή και εικονοστάσι και περνάει ο δρόμος για τη Χώρα από τα Α. Εκατέρωθεν του δρόμου στο Δ μέρος του διάσελου, σε απόσταση 650 μ. από τη θέση 23.15 και σε υψόμετρο 450 μ., έκταση περίπου 30 X 30 μ. έδωσε αραιά όστρακα που τα περισσότερα είναι ασφαλώς ιστορικών χρόνων, χωρίς όμως να μπορούν να χρονολογηθούν ακριβέστερα, αλλά και ένα κομμάτι αρχαϊκού πήθου με ενσφράγιση διακόσμηση. Μπορεί να δηλώνουν την ύπαρξη κάποιας αγροικίας, θα αρκούσε όμως ίσως να ερμηνεύσει

- την παρουσία τους και μόνο η φυσική συγκοινωνιακή σημασία της θέσης.
- 23.19. Παντέχα. Έτσι ονομάζεται η πλαγιά που απλώνεται με μαλακή κλίση προς τα Α αμέσως ΒΔ από την προηγούμενη θέση και διασχίζεται από τη συνέχεια του δρόμου προς τη Χώρα. Αμέσως Δ από το δρόμο και ψηλότερα από αυτόν σε υψόμετρο 480 μ. υπήρχε κρηναία κατασκευή τύπου συχνού στο νησί όπου το νερό μαζεύεται σε λαξευμένη δεξαμενή στην οποία οδηγεί λαξευτή επίσης εν μέρει και εν μέρει χτιστή σκάλα και το σύνολο στεγάζεται ή με λάξευση του βράχου ή με χτιστό μέρος. Ο τύπος αυτός κρήνης ονομάζεται συνήθως φουντάνα και ένα τουλάχιστον παράδειμά του έχει βεβαιωθεί ότι είναι αρχαίο. Αυτό που έχει ανασκαφεί δίπλα στον οικισμό της Αγίας Ειρήνης¹⁷. Σ' αυτή τη "φουντάνα του Διασελιού" βρήκαμε δύο μεσοελλαδικά όστρακα και μερικά άλλα αδιάγνωστα. Δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι τα όστρακα αυτά χρονολογούν την κατασκευή, αλλά το παράδειγμα της Αγίας Ειρήνης δείχνει ότι μια τέτοια υπόθεση δεν θα ήταν αλίθια. Δυστυχώς πρόσφατα έγιναν εργασίες "βελτίωσης" της φουντάνας που την κατέστρεψαν.
- 23.20. Παντέχα. Ανατολικότερα από την προηγούμενη θέση και το δρόμο και σε απόσταση 50-70 μ. από αυτόν στη μαλακή πλαγιά, πάνω από άλλη πηγή, σε υψόμετρο περίπου 440 μ., δίπλα σε εκροή του υπερεκχειλισμού της φουντάνας, αγροτόσπιτο και σταύλο, σε έκταση περίπου 60 X 30 μ. βρήκαμε αρκετά πυκνά όστρακα ρωμαϊκών χρόνων, κομμάτια οπών πλίνθων και κεραμιδιών καθώς και κομμάτια αποθηκευτικών αγγείων και σκευών. Πρέπει να δεχτούμε ότι πρόκειται για θέση αγροικίας. Ρωμαϊκά όστρακα βρέθηκαν επίσης μέσα σε ρεματιά ανατολικότερα και το πιθανότερο φαίνεται ότι έχουν κυλήσει από την ψηλότερη θέση¹⁸.
- 23.21. Αγία Ελεούσα. Η θέση απέχει από την προηγούμενη 200 μ. στα ΒΑ και χωρίζεται από εκείνη με μικρό ρέμα με κατεύθυνση ΒΔ-ΝΑ. Είναι μικρός χθαμαλός πρόβολος του υψώματος του Παλαιόμυλου που απέχει από τη φερώνυμη εκκλησία της Αγίας Ελεούσας (βρίσκεται στον ίδιο λόφο) 200-250 μ. στα Ν. Ο πρόβολος φέρεται προς Ν και πάνω του βρίσκεται μικρή εγκαταλειμμένη εκκλησία και σπίτι. Σε έκταση 40 X 40 μ. περίπου βρήκαμε όστρακα σε μέτρια πυκνότητα και κεραμίδια στέγης. Τα όστρακα είναι αρχαίων ιστορικών χρόνων, αλλά μόνο η ρωμαϊκή περίοδος διαγνώστηκε με βεβαιότητα. Το υψόμετρό της είναι 430 μ. Πρέπει να πρόκειται για θέση αγροικίας.
- 23.22. Αγία Ελεούσα. Σε απόσταση 100 μ. ΝΔ από την εκκλησία σε έδαφος με ελαφρά κλίση προς τα Δ και υψόμετρο 440 μ. σε πολύ περιορισμένη έκταση βρήκαμε πολύ λίγα ρωμαϊκών χρόνων όστρακα και ένα ίσως πρωτοκυκλαδικό. Ο χαρακτήρας της αρχαίας χρήσης δεν μπορεί να διαγνωσθεί. Σε απόσταση 70 μ. περίπου Ν από την εκκλησία, κοντά σε αγροτικό σπίτι, σε θέση που βλέπει τη γένεση της κοιλάδας της Μαντούς σε υψόμετρο 450 μ. και σε έκταση 10 X 10 μ. περίπου, βρήκαμε κομμάτια από πιθάρια, ένα με χοντρή ιχθυάκανθα κοντά στο χείλος, ένα με παράλληλες αυλακιές, ένα με πυκνά παράλληλα σχοινοειδή και άλλα. Το τελευταίο είναι μάλλον υστεροελλαδικό, τα προηγούμενα πρωτοκυκλαδικά ή μεσοελλαδικά.

17. J. L. Caskey "Investigations in Keos". *Hesperia* 40 (1971) 365 κ.π. και εικ. 6.

18. Ι. Ψύλλας, ό.π. 311. Το 1827 βρέθηκε εδώ (;), άγνωστο όμως πού ακριβώς, άγαλμα με ενεπίγραφο βάθρο και κιονόκρανα.

- Κοντά βρίσκεται η θέση 23.05 όπου είχαν εντοπισθεί ρωμαϊκών χρόνων όστρακα δίπλα στο μονοπάτι που οδηγεί προς την Επισκοπή, κάτω από το εκκλησάκι του Αγίου Αντωνίου.
- 23.23. Παλιόμυλος. Στη μαλακή ΒΑ πλαγιά του πλαπού υψώματος του Παλιόμυλου, σε υψόμετρο 460 μ. και σε χώρο που βλέπει προς ΒΑ σε μικρή έκταση βρέθηκαν αραιά όστρακα ιστορικών χρόνων που δεν έγινε δυνατό να χρονολογηθούν ακριβέστερα.
- 23.24. Παλιόμυλος. Η πλατιά κορυφή του λόφου χωρίζεται σε δύο σκέλη από ελαφρό βύθισμα που ανοίγεται προς Ν. Στο δυτικότερο και μικρότερο από τα δύο σκέλη, πάνω στο φυσικό όριο ανάμεσα στις Περιοχές 23 και 18 παρατηρήθηκαν διάσπαρτα αραιά όστρακα χαμηλότερα από την κορυφή και ένα ολόκληρο σχεδόν πρωτοκυκλαδικό αγγείο από εύθριπτο πηλό. Τα όστρακα περιλαμβάνουν πρωτοκυκλαδικά, μεσοελλαδικά, αρκετά ιστορικών χρόνων αδιάγνωστα κατά τα λοιπά, αλλά και ένα τουλάχιστον αρχαϊκό κορινθιακό, μερικά ελληνιστικά και μερικά ρωμαϊκά. Ο μη εντοπισμός κλασικών είναι ίσως τυχαίος. Η μεγάλη αραιότητα εξασθενίζει την υπόθεση για ύπαρξη αγροικίας, αν και θα μπορούσε να ερμηνευθεί από την απόπλυση. Πάντως η χρήση δεν θα ήταν εντατική. Το ολόκληρο αγγείο είναι πιθανότερο να προέρχεται από κατεστραμμένο τάφο.
- 23.25. Παλιόμυλος. Αγία Ελεούσα. Στο μικρό πρόβολο που αποτελεί συνέχεια του Δ σκέλους της κορυφής του Παλιόμυλου προς ΝΔ, κάπου 150 μ. Δ και λίγο Ν από την εκκλησία της Αγίας Ελεούσας, σε έδαφος με μαλακή κλίση προς τα Α και υψόμετρο 460 μ., σε έκταση περίπου 50 X 60 μ. βρήκαμε πυκνά όστρακα πρώιμης και μέσης εποχής του χαλκού, κορινθιακά αρχαϊκά, μελαμβαφή κλασικά, "ηλειακά", κομμάτια από οξυπύθμενους και ένα απολέπισμα οψιανού. Στα προϊστορικά χρόνια ίσως εδώ βρισκόταν μέρος τουλάχιστον του οικισμού στον οποίο ανήκει το νεκροταφείο της προηγούμενης θέσης, αν αληθεύει η υπόθεση ότι πρόκειται πράγματι για νεκροταφείο. Η ποιότητα των οστράκων των ιστορικών χρόνων φαίνεται να δηλώνει ότι πιθανώς πρόκειται για θέση μικρού ιερού, αλλά δεν αποκλείεται να υπήρχε και μεμονωμένο αγροτόσπιτο.
- 23.26. Παλιόμυλος. Αγία Ελεούσα. Λίγο χαμηλότερα από την προηγούμενη θέση και σε απόσταση περίπου 100 μ. στα ΝΔ της, σε έδαφος με κλίση προς τα ΝΔ και σε υψόμετρο 450 μ. υπάρχει αγροτικό σπίτι, γύρω από το οποίο και χαμηλότερα βρήκαμε σχετικά αραιά όστρακα σε έκταση 60 X 20 μ. Ανάμεσά τους κουμπί από τα πάμα αγγείου, τμήματα χοντρών αγγείων και σκευών καθημερινής χρήσης, αυλακωτά ρωμαϊκά, αλλά και ένα όστρακο πιθανώς μεσοελλαδικό και τμήμα σφαιρικού διάτρητου σφονδυλίου. Φαίνεται πως στα ιστορικά χρόνια υπήρχε εδώ αγροτόσπιτο.
- 23.27. Αγία Παρασκευή. Λόφος που βρίσκεται αμέσως Α από το δρόμο που οδηγεί στη Χώρα και έχει δύο μικρές κορυφές σε άξονα ΒΑ-ΝΔ. Η ράχη που τις περιλαμβάνει είναι μέρος του φυσικού ορίου ανάμεσα στις Περιοχές 23 και 18 και η νοτιότερη κορυφή είναι το σημείο συνάντησης των φυσικών ορίων των δύο αυτών Περιχών και της 46. Η εκκλησία που του δίνει το όνομα βρίσκεται στη ΒΑ πλαγιά. 50 μ. στα Δ της και ανάμεσα σε αυτή και την κορυφή, σε υψόμετρο 510 μ. και σε χώρο διαμέτρου περίπου 50 μ. βρήκαμε πυκνά καλής ποιότητας όστρακα αρχαϊκά (και κομμάτι από πιθάρι με ενσφράγιση διακόσμηση), κλασικά, ρωμαϊκά και

αρκετά πρώιμης και ίσως μέσης εποχής του χαλκού, χείλος μεγάλου πίθου και μερικά απολεπίσματα οψιανού. Στα ιστορικά χρόνια το πιθανότερο είναι πως βρισκόταν εδώ κάποιο εύπορο αγροτόσπιτο.

- 23.28. Αγία Παρασκευή. ΝΔ από την προηγούμενη θέση, στη ράχη που ενώνει τις δύο κορυφές του λόφου, σε υψόμετρο 500 μ. παρατηρήθηκαν λίγα αραιά όστρακα ρωμαϊκών χρόνων και στις δύο πλαγιές, αλλά και ίχνη εκκαμίνευσης μετάλλου. Ίσως πρόκειται για ειδική οικονομική δραστηριότητα που συνδέεται με τους κατοίκους της προηγούμενης θέσης.
- 23.29. Άγιος Δημήτριος. Η θέση βρίσκεται πάνω στην κορυφογραμμή που σχηματίζει το φυσικό όριο ανάμεσα στις Περιοχές 23 και 18. Πρόκειται για μικρή κορυφή αμέσως Β από τον όγκο της Αγίας Άννας, πάνω στον καινούργιο δρόμο που από Δ, από τον Παλιόμυλο, οδηγεί προς το Σωρό και από εκεί προς την Κουκουβαγιά και προς το Σπαθί, ακολουθώντας σε γενικές γραμμές τη διαδρομή παραδοσιακού δρόμου. Λίγο χαμηλότερο διάσελο στην ίδια ράχη την ενώνει με τον όγκο της Αγίας Άννας και ακριβώς στο διάσελο αυτό, Α από το δρόμο, βρίσκεται η εκκλησία του Αγίου Δημητρίου. Στα ΒΔ της η κορυφή σημαδεύεται από προεξέχοντες βράχους και ανάμεσα σ'αυτούς και το δρόμο υπάρχει έκταση σχετικά ομαλή με κύριο άξονα Β-Ν που κατόπιν στρέφει προς Δ περιβάλλοντας την κορυφή από Α και Ν σε υψόμετρο περίπου 450 μ. Στην έκταση αυτή που έχει πλάτος περίπου 80 μ. και συνολικό μήκος περίπου 250 μ. και κατοπτεύει την άνω λεκάνη της Μαντούς, βρήκαμε όστρακα σε μέτρια πυκνότητα, πρωτοκυκλαδικά, γεωμετρικά, αρχαϊκά (και ένα κομμάτι από πίθο με ενσφράγιση κόσμηση), κλασικά (ανάμεσά τους και μελαμβαφή), ελληνιστικά και ρωμαϊκά ξεστά. Στα ΝΑ παρατηρήθηκε μικρό λάξευμα σε κατακόρυφο μέτωπο του βράχου που φαίνεται να προοριζόταν για τοποθέτηση αναθήματος. Παρόλο που αυτό το τελευταίο δείχνει την παρουσία κάποιας λατρευτικής χρήσης, η έκταση και το είδος των οστράκων φαίνονται να μαρτυρούν ότι στα ιστορικά χρόνια τουλάχιστον θα υπήρχε εδώ μικρό μάλλον χωριό που η πυκνότητα των οστράκων δείχνει ότι θα ήταν σχετικά αραιοχτισμένο.
- 23.30. Τρεις Ιεράρχες. ΒΑ στην ίδια υδροκριτική, σε απόσταση 1.800 μ. περίπου από την προηγούμενη θέση και σε υψόμετρο 280 μ., ανάμεσα στο εκκλησάκι των Τριών Ιεραρχών και διάσελο στα ΝΔ του, σε θέση που κατοπτρεύει το μεγαλύτερο μέρος της κοιλάδας της Μαντούς, εντοπίστηκαν αραιά όστρακα, ασφαλώς ιστορικών χρόνων που η ακριβέστερη χρονολόγησή τους δεν έγινε δυνατή. Ίσως πρόκειται για θέση αρχαίας αγροικίας, ίσως όμως και για ακόμα ελαφρότερη χρήση.

ΠΕΡΙΟΧΗ 24 (εικ. 4)

Για τις θέσεις 24.01, 24.02, 24.03, 24.07, 24.09, 24.10, 24.11 δεν έχουμε τίποτε να προσθέσουμε σε όσα σημειώθηκαν στην πρώτη μας δημοσίευση¹⁹.

- 24.04. Στη ράχη προς τα Α του οχυρώματος, όπου σποραδικά όστρακα φαίνεται να μαρτυρούν την παρουσία αγροτόσπιτων, βρέθηκαν και αρχαϊκά όστρακα, ανάμεσά

19. Georgiou και Faraklas, ο.π.λ. 250 κ.λ.

- τους και κομμάτι από πύθο με ανάγλυφη και ενσφράγιση²⁰.
- 24.05. Το κίσμα είναι πιθανό να αποτελεί το κατώτερο τμήμα κατασκευής αμυντικού χαρακτήρα, παρόμοιας με εκείνη της θέσης 22.05, πράγμα που εξάλλου δεν αποκλείει και το λατρευτικό χαρακτήρα, που υποδηλώνεται από τις εγχάρακτες επιγραφές στα όστρακα²¹.
- 24.06. Φαίνεται ότι στην περιοχή θα πρέπει να δεχτούμε την παρουσία μερικών σπιτιών, κάτι σαν πολύ αραιό χωριό σε συνολική έκταση 40 περίπου στρεμμάτων. Βεβαιώθηκαν επίσης με νέα επίσκεψη και τα αρχαϊκά χρόνια²².
- 24.08. Η θέση είναι μικρή. Πιθανώς πρόκειται για ένα-δύο αγροτόσπιτα²³.
- 24.10. Ο πύργος φαίνεται να είναι ελληνιστικός και η καλή κατασκευή του δείχνει ότι πιθανώς εκτός από παρατηρητήριο είχε και αμυντική χρησιμότητα²⁴.
- 24.13. Άγιος Γεώργιος. Η μεταβυζαντινή εκκλησία του Αγίου Γεωργίου βρίσκεται στη Ν

20

Ειγ. 4 Η Περιοχή 24. Αρχαίες θέσεις. Ισοϋψείς ανά 20 μ.

20. Στο ίδιο, 252.

21. Στο ίδιο.

22. Στο ίδιο.

23. Στο ίδιο, 253.

24. Στο ίδιο.

πλευρά ορεινής λεκάνης που ανοίγεται προς τα Α και αποστραγγίζεται προς τον όρμο της Καλυδωνίχης. Ένας αγροτικός δρόμος οδηγεί από το Χριστό (θέση 24.07) στα ΒΔ στον Άγιο Γεώργιο και από εκεί παρακολουθώντας περίπου την υψομετρική των 320 μ. έρχεται προς ΒΔ, Β και ΒΑ πριν κατέβει απότομα προς τη θέση 22.05. Το έδαφος στο πάνω μέρος της λεκάνης εμφανίζει σχετικά μαλακές κλίσεις. Σε μικρό πρόβολο ΔΒΔ από την εκκλησία και λίγο χαμηλότερα από το δρόμο βρήκαμε σε μικρή έκταση αραιά όστρακα αρχαίων ιστορικών χρόνων που η ακριβέστερη χρονολόγησή τους δεν έγινε δυνατή. Αν δηλώνουν κάποιο είδος εγκατάστασης θα πρόκειται για αγροικία.

- 24.14. Άγιος Γεώργιος. 200 μ. περίπου βορειότερα από την προηγούμενη θέση υπάρχει άλλος πρόβολος οριζόμενος εκατέρωθεν από δύο μάλλον απότομα μικρά ρέματα, σε υψόμετρο 280-300 μ. όπως και ο προηγούμενος. Εδώ σε έκταση ακτίνας 100 μ. περίπου βρήκαμε μέτριας πυκνότητας όστρακα. Διακρίναμε μεσοελλαδικά, τοπικά υστεροελλαδικά, αρχαϊκά, κλασικά και ελληνιστικά. Επίσης και μερικά ίσως υπονεολιθικά. Στα ιστορικά χρόνια πρέπει να υπήρχαν εδώ λίγα αγροτικά σπίτια, ίσως τρία ή τέσσερα.
- 24.15. Στον επόμενο προς ΒΒΑ βραχύ πρόβολο με κατεύθυνση προς ΝΑ, σε απόσταση 200-250 μ. από τον προηγούμενο και αμέσως κάτω από το δρόμο σώζονται τα κάτω τμήματα μεγάλου αρχαίου κτίσματος. Στην οικοδόμησή του έχουν χρησιμοποιηθεί σχιστόλιθοι και αβεστούλιθοι ορθογωνισμένοι στο βαθμό που επέτρεπε η φύση του υλικού. Το κτίσμα είναι ορθογώνιο, διαστάσεων περίπου 10 X 12 μ. και μακρό άξονα τον Α-Δ. Οι τοίχοι του έχουν χρησιμοποιηθεί για τη διαμόρφωση (και με σύγχρονα τμήματα) σταύλου και αυλής. Στα Ν και στα Α του κτίσματος, σε έκταση πλάτους περίπου 50 μ. και μήκους 30 μ., σε έδαφος κατωφερές βρέθηκαν πυκνά κατάσπαρτα όστρακα, πολλά από τα οποία προέρχονται από μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία. Βρέθηκαν όμως και μελαμβαφή καθώς και απότμημα ανάγλυφου "μεγαρικού" σκύφου. Επίσης κομμάτια από στενούς καλυπτήρες κορινθιακού τύπου και κομμάτι λίθινο με κυμάτιο (ή μήπως απότμημα γλυπτού;). Οι εποχές που βεβαιώνονται είναι η υπονεολιθική, η πρωτοκυκλαδική, η υστεροελλαδική, η αρχαϊκή, η κλασική, η ελληνιστική και η ρωμαϊκή. Ο χαρακτήρας του κτηρίου είναι αμυντικός. Μάλλον πρόκειται για πύργο που χρησίμευε για καταφύγιο των περιούκων σε περίπτωση ξαφνικής επιδρομής. Ανάμεσα σ' αυτή και την προηγούμενη θέση παρατηρήσαμε κομμένη από το δρόμο βάση μικρού καμινιού, διαμέτρου περίπου 3 μ. και ίχνη από άλλο όμοιο, μικρότερου όμως μεγέθους, κατεστραμένο. Καί στα δύο υπήρχαν μεγάλα κομμάτια από υλικό που φαίνεται να είναι κατάλοιπο από εκκαμίνευση μετάλλου.
- 24.16. Βίγλα. Στη ράχη που η προς ΝΑ συνέχειά της διαμορφώνει το ακρωτήριο στη Β πλευρά τού όρμου της Συκαμνιάς, κατεβαίνει από το Χριστό ο δρόμος για αυτοκίνητα που πάει στην παραλία, διαγράφοντας δύο μεγάλους ελιγμούς. Αμέσως ψηλότερα από αυτούς, σε πολύ μαλακή υδροκρική, περνάει ακριβώς Α από μικρό κυκλικό κτίσμα, βίγλα, σε υψόμετρο 180 μ. Η βίγλα έχει διάμετρο 2,50-3,00 μ. και το κάτω τρίτο της είναι αρχαίο. Κοντά της βρήκαμε αρκετά όστρακα και αραιά διάσπαρτα στο χώρο Ν της σε έκταση μήκους περίπου 100 μ. και πλάτους 50 μ. Αρκετά ήταν μελαμβαφή. Μόνο η κλασική εποχή βεβαιώθηκε. Ίσως εκτός από το παρατηρητήριο υπήρχε και κάποια κατοίκηση. Δύο ή τρία σπίτια.
- 24.17. Πέρα Μεριά. Η ράχη της Πέρα Μεριάς απλώνεται και Α της υδροκρικής που

- χωρίζει τις Περιοχές 23 και 24 και γίνεται σ'αυτό το τμήμα μακρόστενη με κατεύθυνση προς ΑΑΝ και απότομες πλαγιές, κυρίως στα Ν. Πάνω της υπάρχει εκκλησία και μερικά αγροτόσπιτα σε πυκνότητα που θα μας επέτρεπε να μιλάμε για πολύ αραιά χτισμένο χωριό. Στη ράχη και κυρίως στη Ν πλευρά της παρατηρήσαμε πολύ αραιά διάσπαρτα όστρακα, μερικά από τα οποία ήταν αρχαίων ιστορικών χρόνων μη χρονολογήσιμα ακριβέστερα. Ένα όμως ήταν υπονεολιθικό. Η μεγάλη αραιότητα δείχνει ότι ίσως δεν δηλώνουν ούτε καν την παρουσία αγροτικών εγκαταστάσεων, σπιτιών, στα αρχαία χρόνια.
- 24.18. Έξινες. Πλατύς ομαλός πρόβολος φερόμενος προς Α από την υδροκριτική που χωρίζει τις Περιοχές 23 και 24, ακριβώς πάνω, στα Α, από τη λεκάνη του ρέματος του Ψαθιού, σε υψόμετρο 400-450 μ. Όστρακα, αλλού σε μέτρια και αλλού σε μεγάλη πυκνότητα υπάρχουν στην Α ομαλή πλαγιά του προβόλου και στις δύο κοιλότητες που τον ορίζουν στα Β και στα Ν, σε έκταση συνολικού μήκους σχεδόν 500 μ. και πλάτους περίπου 150 μ. Παρατηρούνται ακόμα λαξεύματα και τμήματα τοίχων που φαίνεται να προέρχονται από αρχαία σπίτια και μαρτυρείται η ανεύρεση αρχαίων δεξαμενών. Σε ένα από αυτά τα λαξεύματα ο αριθμός των οστράκων ήταν πάρα πολύ μεγάλος και περιλάμβανε ολόκληρα τμήματα αγγείων. Αντιπροσωπεύονται γενικά πλούσια τα αρχαϊκά (ανάγλυφα και ενσφράγιστα πιθάκια και άλλα), τα κλασικά (και πολλά μελαμβαφή), τα ελληνιστικά και τα ρωμαϊκά. Επίσης παρατηρήθηκαν τρεις μυλόπετρες χειρόμυλου, αλλά αυτές δεν μπορούμε να πουμε αν είναι αρχαίες. Είναι φανερό οτι πρόκειται για πολύ σημαντικό χωριό²⁵.
- 24.19. Τρία Μαδερικά. Στη Β πλευρά του όγκου που ονομάζεται από το όνομα πηγής και κρήνης στην ίδια πλευρά²⁶, σε έδαφος με αρκετά ισχυρή κλίση, δίπλα σε αγροτικό σπίτι του Β.Κοζαδίνου, λίγο δυτικότερα από την πηγή, σε υψόμετρο 280 μ., είχαμε την πληροφορία ότι κάποτε που έσκαβαν για αμπέλι είχαν βρει πολλά όστρακα και μικρά αγγεία. Βρήκαμε λίγα μόνο όστρακα και ανάμεσά τους ένα μελαμβαφές. Ίσως σκάβοντας είχαν αποκαλύψει και καταστρέψει ένα ή περισσότερους τάφους. Αμέσως χαμηλότερα υπάρχει μικρό κατακόρυφο φρύδι του βράχου και στη ρίζα σπηλιές που από τη μία τους φαίνεται ότι κάποτε έβγαине νερό.
- 24.20. Άγιοι Ανάργυροι. Σε απόσταση 200 μ. περίπου ΒΔ από την προηγούμενη θέση υπάρχει ρεματιά που κινείται προς Α και ορίζει από Ν βραχύ σχετικά πρόβολο που στην κορυφή του βρίσκεται η εκκλησία των αγίων Αναργύρων. ΝΑ της, στη Ν πλαγιά του προβόλου, σε έκταση ακτίνας περίπου 50 μ. και σε υψόμετρο 320-340 μ. παρατηρήθηκαν όστρακα σε μικρή ως μέτρια πυκνότητα. Τα περισσότερα είναι δύσκολο να τοποθετηθούν ακριβέστερα στα πλαίσια ασφαλώς των ιστορικών χρόνων, αλλά μερικά είναι κλασικά και ελληνιστικά. Πιθανή, αλλά όχι βέβαιη παραμένει η παρουσία αρχαϊκών και ρωμαϊκών. Πρέπει να δηλώνουν την ύπαρξη στα αρχαία χρόνια τριών ή τεσσάρων αγροτόσπιτων.
- 24.21. Ψαθί. Στο Β από τα δύο ακρωτήρια που ορίζουν τον όρμο, αμέσως νοτιότερα από το Α άκρο του, στο επίπεδο της θαλάσσιας στάθμης, δύο παράλληλες σύραγγες μεταλλείου εισχωρούν στη στεριά. Εφόσον είναι αρχαίες θα πρέπει να δεχτούμε

25. Βλ. και Ψύλλας, ό.π.π. 309.

26. Geogiou και Faraklas, ό.π.π. 252 (θέση 24.06).

ότι τότε βρίσκονταν λίγο ψηλότερα από την επιφάνεια του νερού, αφού είναι γνωστό ότι η στάθμη του Αιγαίου έχει ανέβει μερικά μέτρα από τα αρχαία ιστορικά χρόνια μέχρι σήμερα²⁷: Οι σύραγγες έχουν σήμερα ενμέρει καταρρεύσει και συμπαρέσυραν και μέρος του ψηλότερου εδάφους που κατολίσθησε. Μαζί του καταστράφηκε και το Α άκρο δρόμου που στηρίζεται σε ψηλό αναλημματικό τοίχο και έρχεται ως εδώ από ΔΝΔ παρακολουθώντας σε υψόμετρο περίπου 40 μ. την πλαγιά της ράχης που με την ίδια κατεύθυνση και μάλλον ισχυρές κλίσεις έρχεται από ΒΔ, στρέφει ΔΒΔ και σχηματίζει το ακρωτήριο. Η πλαγιά πάνω από το δρόμο και από το Α άκρο ως 350-400 μ. στα Δ, και σε πλάτος 80-100 μ. καλύπτεται από όστρακα σε πολύ μεγάλη πυκνότητα. Η έκταση αυτή φτάνει ως την υδροκριτική της ράχης, όπου υπάρχουν εγκαταλειμμένες κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις και λαξευμένα πιεστήρια για σταφύλια σε δύο μεγάλες πλάκες, πιθανότατα νεότερα. Όσο ανεβαίνουμε ψηλότερα τα όστρακα λιγοστεύουν, πράγμα που φαίνεται να οφείλεται κατά κύριο λόγο στην απόπλυση. Οι εποχές που αντιπροσωπεύονται πλούσια είναι η αρχαϊκή, η κλασική και η ελληνιστική. Αρκετά λιγότερα φαίνονται τα ρωμαϊκά. Ψηλά, κοντά στις κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις βρέθηκε και ένα πρωτόκυκλαδικό εγχάρακτο. Στη Β, εκτεθειμένη στον αέρα πλευρά του ακρωτηρίου υπάρχει εγκαταλειμμένο σήμερα αμπέλι με πολύ επιμελημένους αναλημματικούς τοίχους. Ο ανώτερος βρίσκεται λίγα μόνο μέτρα εμπρός από την υδροκριτική και από αυτόν προβάλλεται προς Β τόξο, περίπου το 1/3 κύκλου, που σχημάτιζε τη βάση πύργου διαμέτρου περίπου 13 μ. Φαίνεται να μην ήταν πλήρης πύργος, αλλά καμπύλη προβολή, προμαχώνας οχυρωματικού τείχους, που τα ευθύγραμμα τμήματά του ενσωματώθηκαν στον αναλημματικό τοίχο του αμπελιού. Φαίνεται λοιπόν πως έχουμε να κάνουμε με πυκνοχτισμένο οχυρωμένο οικισμό σχετιζόμενο με τις μεταλλευτικές δραστηριότητες. Οχυρωματικό ρόλο προς τα Ν έπαιζε το ίδιο το ανάλημμα του δρόμου που αναφέραμε.

- 24.22. Ψαθί. Δυτικότερα από τον πύργο, πάνω στην υδροκριτική της ράχης φαίνονται πέντε τουλάχιστον κυκλαδικού τύπου μεγάλοι τάφοι με δρόμο σχετικά βραχύ. Του μεγαλύτερου ο δρόμος έχει μήκος περίπου 5,50 μ. και το πλάτος του διευρύνεται ελαφρά προς το στόμιο του περιφερούς θαλάμου. Από αυτόν διακρίνεται μέρος του μετώπου της εισόδου. Τα όρια του δρόμου στις τρεις άλλες πλευρές ορίζονται από όρθιες πλάκες και ίσως κάποτε ήταν στεγασμένος. Ο δεύτερος τάφος, επίσης όπως και ο πρώτος ανοιγμένος, έχει δρόμο μήκους 3,00 μ. περίπου και ο θάλαμος του είναι άδειος από χώματα τουλάχιστον στο πάνω μέρος του. Ήταν ελλειψοειδής με μέγιστο πλάτος 250 μ. περίπου και μέγιστο μήκος 3,00 μ. περίπου. Το κάτω μέρος του είναι λαξευτό και το πάνω χτιστό με αδρό εκφορικό τρόπο, πράγμα που σε μερικά σημεία περιορίζεται σε μία μόνο εισέχουσα πέτρα, και καλύπτεται με τεράστια επίπεδη πλάκα. Φαίνεται ότι αρχικά υπήρχε και δεύτερη πλάκα που κάλυπτε το προς την είσοδο μέρος. Ο δρόμος όμοια σχηματίζεται από λαξευμένο βύθισμα και όρθιες πλάκες και φαίνεται πιθανό να ήταν όμοια στεγασμένος. Οι άλλοι τρεις μοιάζουν να μην έχουν ανοιχτεί. Όστρακα κυκλαδικά κοντά τους δεν βρέθηκαν και φαίνεται ότι ο οικισμός στον οποίο ανήκαν ήταν σε άλλο σημείο, είτε δηλαδή σε ενδιαμέσο μικρό πρόβολο που κατεβαίνει προς το κέντρο της μικρής παραλιακής κοιλάδας, όπου υπάρχει και

27. Πρώτος το διαπίστωσε και το υποστήριξε ο Ph. Negris, "Vestiges Antiques Submergées", AM 1904, 48-71.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

πηγή, είτε στο Ν ακρωτήριο του όρου που εμφανίζει απότομες κλίσεις προς όλες τις πλευρές και μόνο μία στενή, ομαλή πρόβραση από τα Δ. Εκεί βρίσκεται σήμερα ένα σπίτι.

Μπορούμε λοιπόν τώρα να συντάξουμε, όπως κάναμε και στην πρώτη δημοσίευση, πίνακα με τον αριθμό των θέσεων κατά εποχές, ανεξάρτητα από το χαρακτήρα τους. Οι στήλες του αφιερώνονται στις εποχές (υπο)νεολιθική (ΝΛ), πρώιμη του χαλκού (ΠΧ), μέση του χαλκού (ΜΧ), ύστερη του χαλκού (ΥΧ) και αρχαϊκή (ΑΡ), κλασική (ΚΛ), ελληνιστική (ΕΛ) και ρωμαϊκή (ΡΩ). Οι λόγοι που παραλείπουμε τη γεωμετρική (και την πρωτογεωμετρική) εξηγήθηκαν στο προηγούμενο δημοσίευμα²⁸.

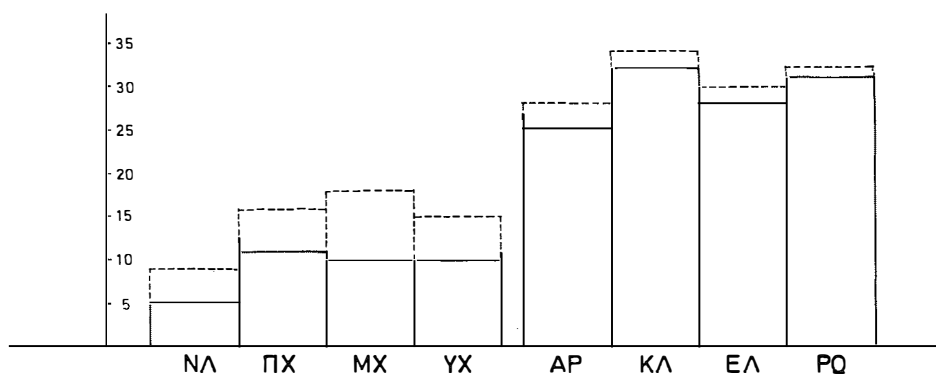
24

ΘΕΣΗ	ΝΛ	ΠΧ	ΜΧ	ΥΧ	ΑΡ	ΚΛ	ΕΛ	ΡΩ
21.01					X	X		
21.02					X	X		
21.03						;	;	;
22.01	X							
22.02	X	X		X	X	X		
22.03		X	X	X	X	X		
22.04		;	;	;	X	X	X	X
22.05					X	X	X	X
22.06					X	X	X	X
22.07					;	X	X	X
22.08								
23.01			X		X	X	X	X
23.02					X	X		
23.03				X			X	
23.04			;	;		X	X	X
23.05								X
23.06				;	;	X	X	X
23.07							X	
23.08					X			X
23.09		X	;					X
23.10		X	X					X
23.11		;	;	;	X	X	X	X
23.12								
23.13	;						X	X
23.14								

28. Georgiou και Faraklas, ο.π.π., σελ. 263

ΑΡΙΑΔΝΗ

ΘΕΣΗ	ΝΑ	ΠΧ	ΜΧ	ΥΧ	ΑΡ	ΚΛ	ΕΛ	ΡΩ
23.15							X	X
23.16								X
23.17	X	;	;	X	X	X	X	X
23.18					X			
23.19			X					
23.20								X
23.21								X
23.22		X	X	X				X
23.23								
23.24		X	X		X	;	X	X
23.25		X	X		X	X	X	X
23.26								X
23.27		X	;		X	X	;	X
23.28								X
23.29		X			X	X	X	X
23.30								
24.01					X	X	X	X
24.02	X				X			
24.03						X	X	X
24.04					X	X	X	
24.05						X	X	
24.06					X	X	X	
24.07	;	;	X	X		X	X	X
24.08						X		
24.09				X				
24.10			X	X		X	X	
24.11								
24.12		;	;	;				
24.13								
24.14	;		X	X	X	X	X	
24.15	X	X		X	X	X	X	X
24.16						X		
24.17	;							
24.18					X	X	X	X
24.19						X		
24.20					;	X	X	;
24.21					X	X	X	X
24.22		X						

Εικ. 5. Ευρύτερη Περιοχή 2. Διάγραμμα βέβαιων και πιθανών θέσεων κατά περιόδους.

Με βάση τα στοιχεία αυτού του πίνακα μπορούμε να σχεδιάσουμε το διάγραμμα βέβαιων και πιθανών θέσεων της Ευρύτερης Περιοχής 2 (εικ. 5). Παρατηρούμε ότι εμφανίζει αρκετές διαφορές από το αντίστοιχο της Ευρύτερης Περιοχής 1²⁹. Η σχέση ΝΛ προς ΠΧ εκεί δίνει ίσο αριθμό βέβαιων θέσεων, αλλά πολύ σημαντική αύξηση στα ΠΧ αν προσθέσουμε και τις πιθανές. Εδώ η αντίστοιχη αύξηση είναι μεγαλύτερη από 100% και ως προς τις βέβαιες (5 προς 11) και πάντως πολύ μεγάλη συνολικά (9 προς 16). Η αλλαγή όμως τουλάχιστον είναι ομότροπη. Δεν συμβαίνει το ίδιο με τη σχέση ΠΧ και ΜΧ. Στην Ευρύτερη Περιοχή 1 οι θέσεις είναι λίγες και οι ΜΧ κατά μία λιγότερες από τις ΠΧ ως προς τις βέβαιες, ενώ ίσες ως προς τις πιθανές. Στην Ευρύτερη Περιοχή 2 τα μεγέθη προσεγγίζουν περισσότερο μολονότι οι αριθμοί των βέβαιων είναι πολύ ψηλότεροι και δεν πρόκειται συχνά για τις ίδιες θέσεις που υπάρχουν και στις δύο περιόδους. Ενώ οι βέβαιες μειώνονται κατά μία (11 προς 10), οι πιθανές αυξάνονται (8 προς 5). Εντυπωσιακή όμως είναι η διαφορά στις ΥΧ θέσεις που στην 1 όχι απλώς γίνονται περισσότερες, αλλά φτάνουν να είναι εξαπλάσιες από τις ΜΧ, ενώ στη 2 μένουν στον ίδιο αριθμό ή και μειώνονται αν συνυπολογίσουμε και τις πιθανές (από 8 γίνονται 5). Αξιοσημείωτο επίσης είναι ότι οι βέβαιες ΠΧ και ΜΧ θέσεις της 2 είναι διπλάσιες από τις αντίστοιχες της 1, ενώ οι ΥΧ είναι λιγότερες από τις μισές εκείνης. Τα δεδομένα αυτά φαίνεται να δηλώνουν ότι οι υπονεολιθικοί κάτοικοι κατανέμονται κατά το μάλλον και ήττον ισότιμα στις δύο Ευρύτερες Περιοχές, στα ΠΧ και ΜΧ η προς τις Κεντρικές στραμμένη 2 εμφανίζει άνθιση σε σύγκριση με την 1, τη στραμμένη προς την Αττική, αλλά αυτή η κατάσταση αντιστρέφεται στα ΥΧ, οπότε ακμάζει η δυτική περιοχή, ενώ παρακμάζει και σε σύγκριση με εκείνη και σε σύγκριση με τις προηγούμενες περιόδους η δυτική. Ίσως όμως τα πράγματα είναι πιο περίπλοκα και η εικόνα αυτή μαρτυρεί ότι ο τρόπος κατάληψης του χώρου διαφέρει ανάμεσα στις δύο Ευρύτερες

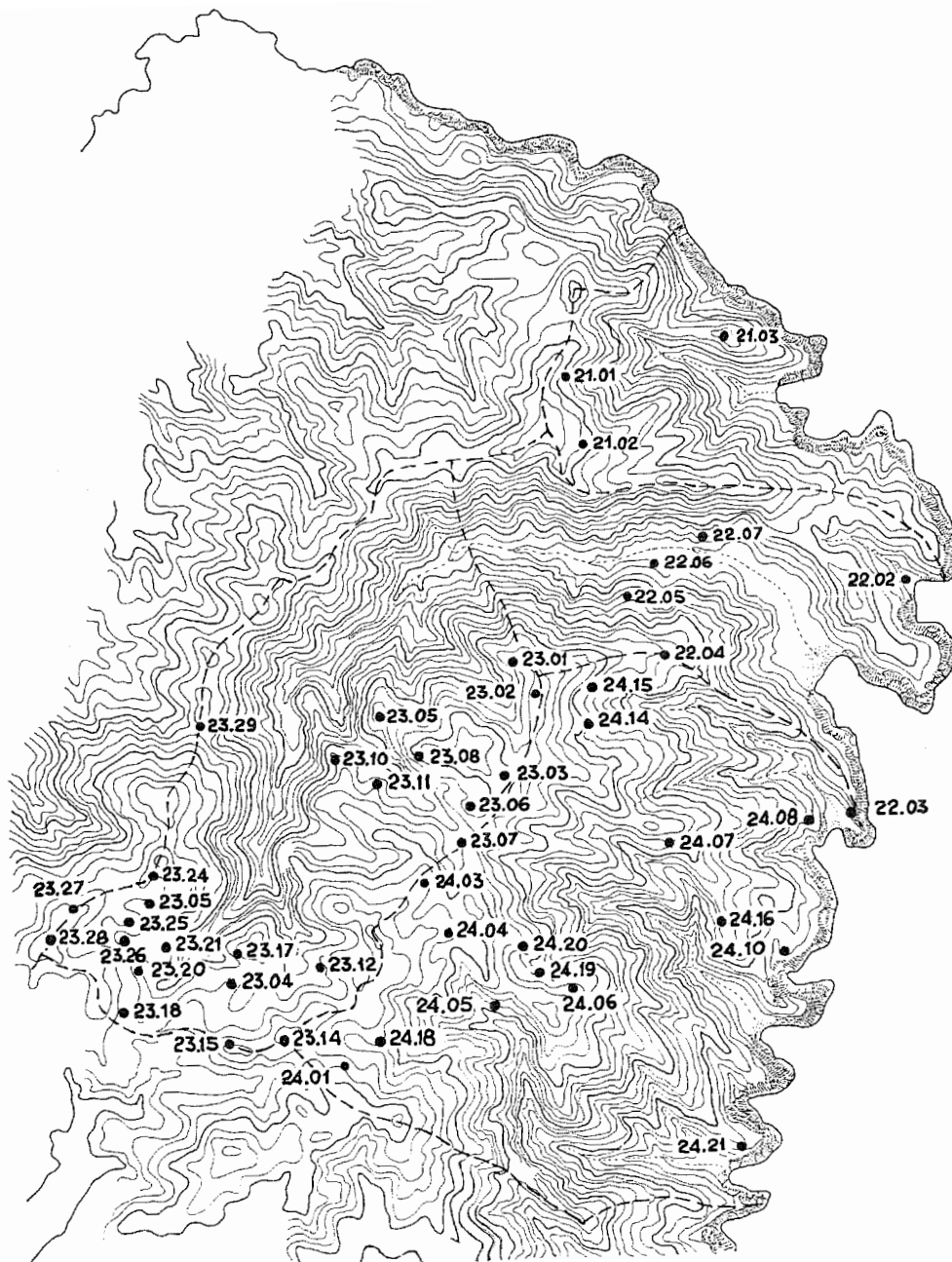
29. Στο ίδιο, εικ. 14 στη σ. 264.

Περιοχές στα ΠΧ και ΜΧ χρόνια κατά το ότι στην μεν Ευρύτερη Περιοχή 1 υπάρχει μεγάλο και σημαντικό κέντρο, η Αγία Ειρήνη, ενώ η κατοίκηση στη 2 ακολουθεί παλιότερους τρόπους και είναι σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό διάσπαρτη. Οι σχυρώσεις άλλωστε του σημαντικού εκείνου κέντρου ίσως δηλώνουν ότι οι κάτοικοί του δεν αισθάνονταν και πολύ ασφαλείς από την πλευρά των κατοίκων του εσωτερικού που φυσικά συγκεντρώνονται, αν αυτό είναι αληθές, περισσότερο σε χώρους πιο απομακρυσμένους από την άμεση περιοχή επιρροής του οικισμού της Αγίας Ειρήνης, ενώ στα ΥΧ το νησί ενοποιείται και φυσικά πιο πλούσια χρήση εμφανίζουν οι περιοχές που έχουν αμεσότερη σχέση με την πιο κοντινή στεριά.

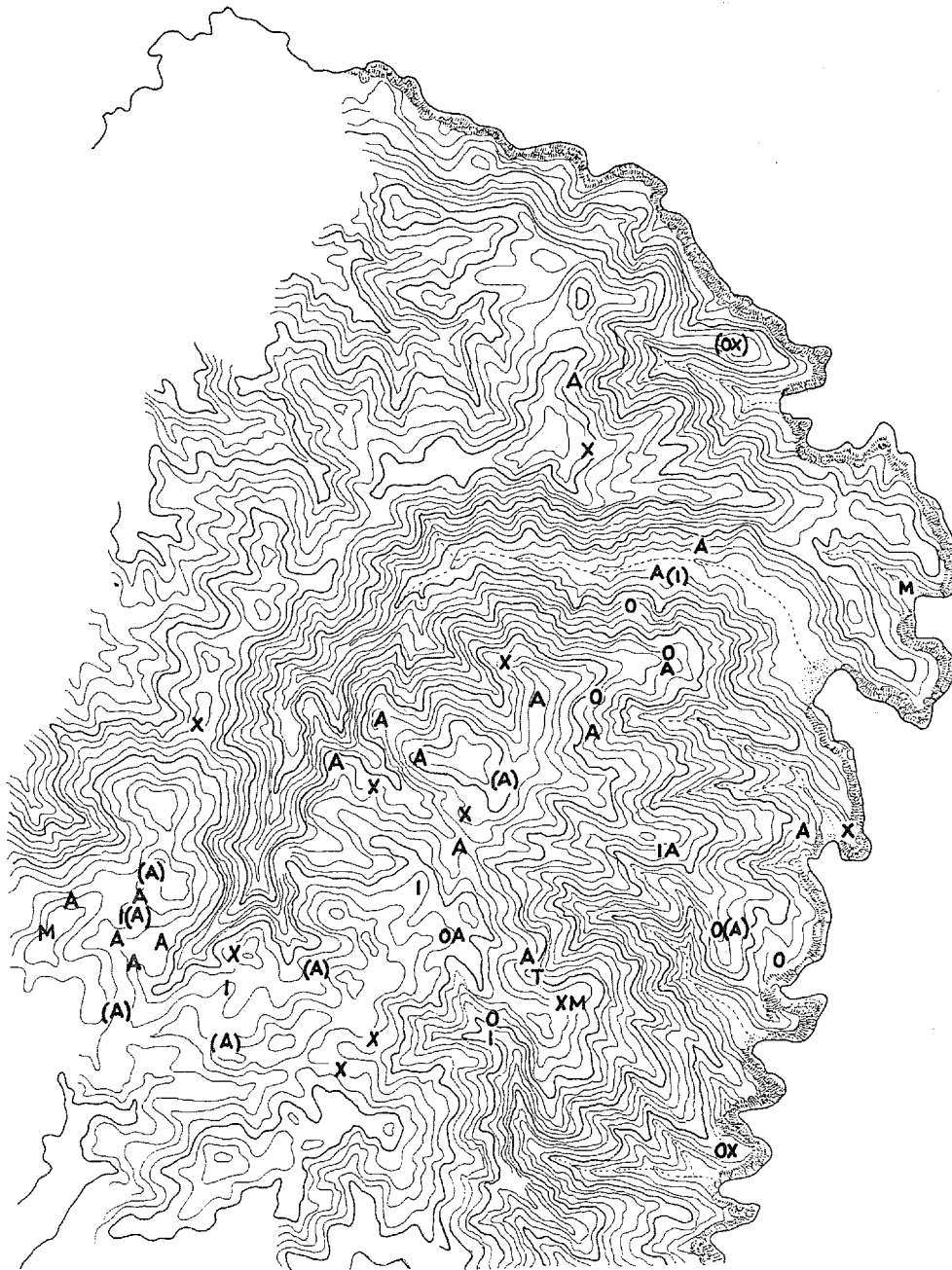
Αν έρθουμε τώρα στις ιστορικές περιόδους βλέπουμε πάλι κάποιες διαφορές ανάμεσα στις δύο Ευρύτερες Περιοχές. Στην 1 οι βέβαιες ΑΡ θέσεις κατα λίγο μόνο ξεπερνούν σε αριθμό τις ΥΧ, ενώ στη 2 είναι υπερδιπλάσιες (25 προς 10 και μαζί με τις πιθανές 28 προς 15), αλλά αυτό αντανακλά μάλλον το χαμηλό επίπεδο του αριθμού των ΥΧ. Αντίθετα οι ΑΡ θέσεις στις Ευρύτερες Περιοχές 1 και 2 είναι περίπου ισάριθμες (μολονότι ασφαλώς η 1 είναι μεγαλύτερη από τη 2). Οι ΚΛ όμως θέσεις της 1 είναι σχεδόν διπλάσιες από τις ΑΡ και πολύ περισσότερες από τις ΚΛ της 2 που εμφανίζουν μικρή μόνο αύξηση σε σχέση με τις ΑΡ της ίδιας (βέβαιες 32 έναντι 25 και συνολικά 34 έναντι 28). Το φαινόμενο ίσως αντανακλά τη σχετική άνθιση των στραμμένων προς την Αττική περιοχών σε σύγκριση με τις ανατολικότερες στην περίοδο που σφραγίζεται από την αθηναϊκή ηγεμονία και γενικότερα από τον κυρίαρχο ρόλο των δυνάμεων της ηπειρωτικής Ελλάδας. Το φαινόμενο να μειώνονται οι θέσεις στα ΕΛ, να παραμένουν όμως σε επίπεδο κάπως ψηλότερο από εκείνο των ΑΡ στην Ευρύτερη Περιοχή 1 επαναλαμβάνεται και στη 2, ενώ το συνολικό τους ύψος στη 2 προσεγγίζει περισσότερο εκείνο της 1 (28-29 έναντι 36-41) και αντιστοιχεί σε περισσότερο ισότιμη κατανομή λαμβανομένης υπόψη της διαφοράς μεγέθους ανάμεσα στις δύο Ευρύτερες Περιοχές. Δεν συνέβαινε ασφαλώς το ίδιο στα ΑΡ, όπου ο αριθμός των θέσεων στις δύο είναι πρακτικώς ταυτόσημος. Οι ΡΩ θέσεις στην 1 εμφανίζουν πολύ μικρή, άρα καθόλου σημαντική μείωση σε σύγκριση με τις ΕΛ, τουλάχιστον τις βέβαιες. Στη 2 εμφανίζουν μικρή αύξηση (31 προς 28 βέβαιες ή 33 προς 29 συνολικά). Σχεδόν ισοδύναμες εμφανίζονται επίσης κατά τον αριθμό των θέσεων οι δύο Ευρύτερες Περιοχές στη ΡΩ περίοδο.

Οι παρατηρήσεις που κάναμε όμως στον κατάλογο μας επιτρέπουν να συμπεράνουμε με αίσθημα επαρκούς προσέγγισης και τον ιδιαίτερο χαρακτήρα των περισσότερων θέσεων για τις ιστορικές περιόδους. Το γεγονός αυτό νομοποιεί την απόπειρα για αναλυτικότερη προσέγγιση των προβλημάτων της οικιστικής για την Ευρύτερη Περιοχή 2 συγκροτώντας ένα κατά το δυνατό συνεκτικό σύστημα ομότροπων εκτιμήσεων και παραδοχών που θα μας βοηθήσει να σχηματίσουμε εικόνα, ασφαλώς όχι βέβαιη, χρήσιμη όμως ως ερευνητικό πρότυπο που με τη σειρά του μπορεί να προσανατολίσει την περαιτέρω έρευνα από την οποία άλλωστε και θα προκύπτει διαρκώς η εκτίμηση για το βαθμό κύρους του και τις ανάγκες τροποποίησής του.

Ας αρχίσουμε λοιπόν με πίνακα στον οποίο σημειώνονται οι θέσεις με χρονολογούμενα ίχνη των ιστορικών περιόδων καθώς και ο χαρακτήρας της κάθε θέσης όπως συνήχθη από τις παρατηρήσεις του καταλόγου (πρβ. και εικ. 6,7).

Εικ. 6. Ευρύτερη Περιοχή 2. Θέσεις ιστορικών χρόνων. Ισοϋψείς ανά 20 μ. ● : βέβαιες ○ : πιθανές

Εικ. 7. Ευρύτερη Περιοχή 2. Θέσεις ιστορικών χρόνων. Ισοϋψείς ανά 20 μ.
 X: χωριό A: αγροικία O: σχυρό ή παρατηρητήριο M: μεταλλευτική εγκατάσταση
 I: ιερό OX: οχυρωμένο χωριό ( ): αβεβαιότητα ως προς τον χαρακτήρα

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

30

	ΑΡ	ΚΛ	ΕΛ	ΡΩ
21.01. Αγροικίες	X	X		
21.02. Χωριό	X	X		
21.03. Χωριό; Οχυρό;		; ;	; ;	; ;
22.02. Μεταλλευτική εγκατ.	; ;	; ;		
22.03. Χωριό	X	X		
22.04. Οχυρό Αγροικίες	X	X	X	X
22.05. Οχυρό	X	X	X	X
22.06. Αγροικία (και ιερό);	X	X	X	X
22.08. Αγροικία	; ;	X	X	X
23.01. Χωριό	X	X	X	X
23.02. Αγροικία	X	X		
23.03. Αγροικία;			X	
23.04. Ιερό	X	X	X	
23.05. Αγροικία				X
23.06. Χωριό	; ;	X	X	X
23.07. Αγροικία			X	
23.08. Αγροικία	X			X
23.09. Αγροικίες				X
23.10. Αγροικία				X
23.11. Χωριό (και ιερό);	X	X	X	X
23.12. Αγροικία;			X	X
23.13. Αγροικία;			X	X
23.17. Χωριό	X	X	X	X
23.18. Αγροικία;	X			
23.20. Αγροικία				X
23.21. Αγροικία				X
23.24. Αγροικία;	X	; ;	X	X
23.25. Ιερό (και αγροικία);	X	X	X	X
23.26. Αγροικία				X
23.27. Αγροικία	X	X	; ;	X
23.28. Μεταλλευτ. εγκατ.			X	
23.29. Χωριό (και ιερό)	X	X	X	X
24.01. Χωριό (και ιερό)		X	X	X
24.03. Ιερό	X			
24.04. Οχυρό Αγροικίες	X	; ;	X	
24.05. Οχυρό και ιερό		X	X	
24.06. Χωριό (και μεταλλευτ. εγκατ.)	X	X	X	
24.07. Ιερό	X			
24.08. Αγροικίες Αγροικίες		; ; X	X	X

ΑΡΙΑΔΝΗ

	ΑΡ	ΚΛ	ΕΛ	ΡΩ
24.10. Οχυρό		X	X	
24.14. Αγροικίες	X	X	X	
24.15. Οχυρό	X	X	X	X
24.16. Αγροικίες; Παρατηρητήριο		X		
24.18. Χωριό	X	X	X	X
24.19. Τάφοι	X			
24.20. Αγροικίες	;	X	X	;
24.21. Οχυρωμένο χωριό	X	X	X	X

31

Φαίνεται λοιπόν ότι στα αρχαϊκά χρόνια (Βλ. και εικ. 8 και 9) η Ευρύτερη Περιοχή 2 περιλαμβάνει 9-10 χωριά, τα 21.02, 22.03, 23.01, 23.11, 23.17, 23.29, 24.06, 24.18 και 24.21 και πιθανώς και το 23.06. Τα χωριά αυτά δεν είναι όμοια μεταξύ τους ούτε κατά την πυκνότητα ούτε κατά την έκταση.

- Το 21.02 εμφανίζει μεγάλη έκταση, κάπου 100 στρεμμάτων, και σχετικά μεγάλη πυκνότητα οστράκων. Αντίστοιχα πυκνή θα πρέπει να υποθέσουμε τη δόμηση. Βέβαια όχι ασπικού χαρακτήρα, όπου έχει παρατηρηθεί ότι ένα σπίτι αντιστοιχεί σε περίπου 200 τετρ. μ. περιοχών κατοικίας³⁰, αλλά όχι και πολύ αραιή. Φαίνεται λογική η παραδοχή ότι σε ανοιχτό αγροτικό οικισμό από τους πιο πυκνούς θα αναλογούσε ένα σπίτι στο στρέμμα. Εδώ η πυκνότητα θα ήταν κάπως μικρότερη. Επειδή ακόμα είναι λογικό να δεχτούμε ότι με τον καιρό τα όστρακα θα διασπείρονται και πέρα από τα όρια της αρχικής εγκατάστασης, θα πρέπει να συμπεράνουμε ότι ο οικισμός θα είχε έκταση μικρότερη κάπως από εκείνη στην οποία βρίσκουμε τα όστρακα. Λογικό είναι να δεχτούμε ότι η διαφορά θα είναι της τάξης του 20%. Δηλαδή στην προκειμένη περίπτωση θα δεχτούμε έκταση του οικισμού περίπου 80 στρέμματα και αριθμό σπιτιών 60-70.

- Η θέση 22.03 έχει έκταση 25 στρέμματα περίπου και με τις ίδιες παραδοχές θα πρέπει να υποθέσουμε ως έκταση του οικισμού τα 20 περίπου. Η πυκνότητα των οστράκων είναι μέτρια ως μεγάλη, όπως και στον προηγούμενο, άρα μπορούμε να υποθέσουμε ότι τα σπίτια θα ήταν 15 ως 17.

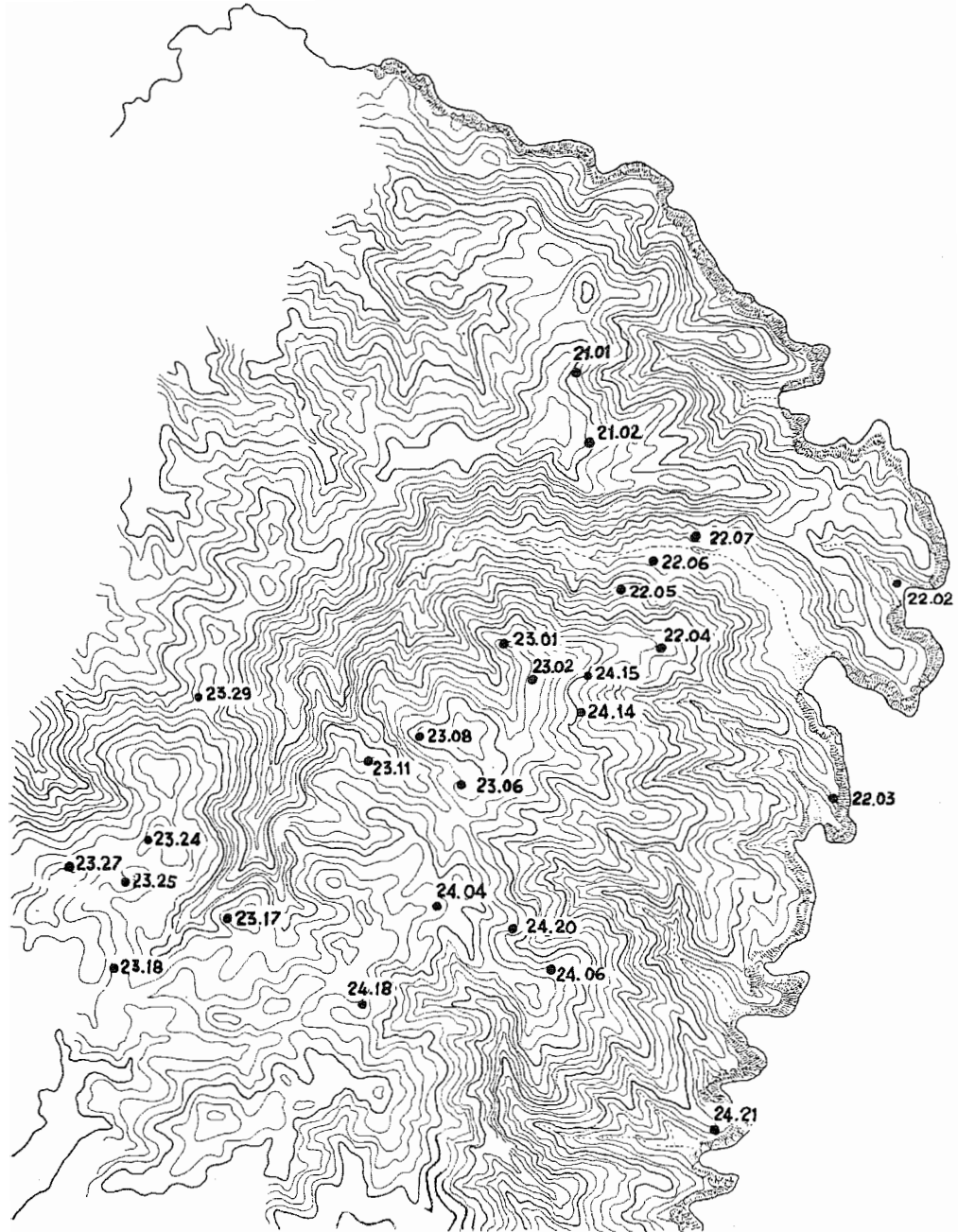
- Το χωριό 23.01 έχει χαρακτηριστικά πολύ όμοια με το προηγούμενο και κατά την έκταση και κατά την πυκνότητα. Και εδώ λοιπόν μπορούμε να υποθέσουμε την ύπαρξη 15-17 σπιτιών.

-Του 23.11 η έκταση είναι μικρότερη, 15 στρέμματα, η πυκνότητα όμως των οστράκων ίδια με των προηγούμενων. Με τις ίδιες παραδοχές θα πρέπει να δεχτούμε έκταση του οικισμού 12 στρέμματα και κάπου 10 σπίτια.

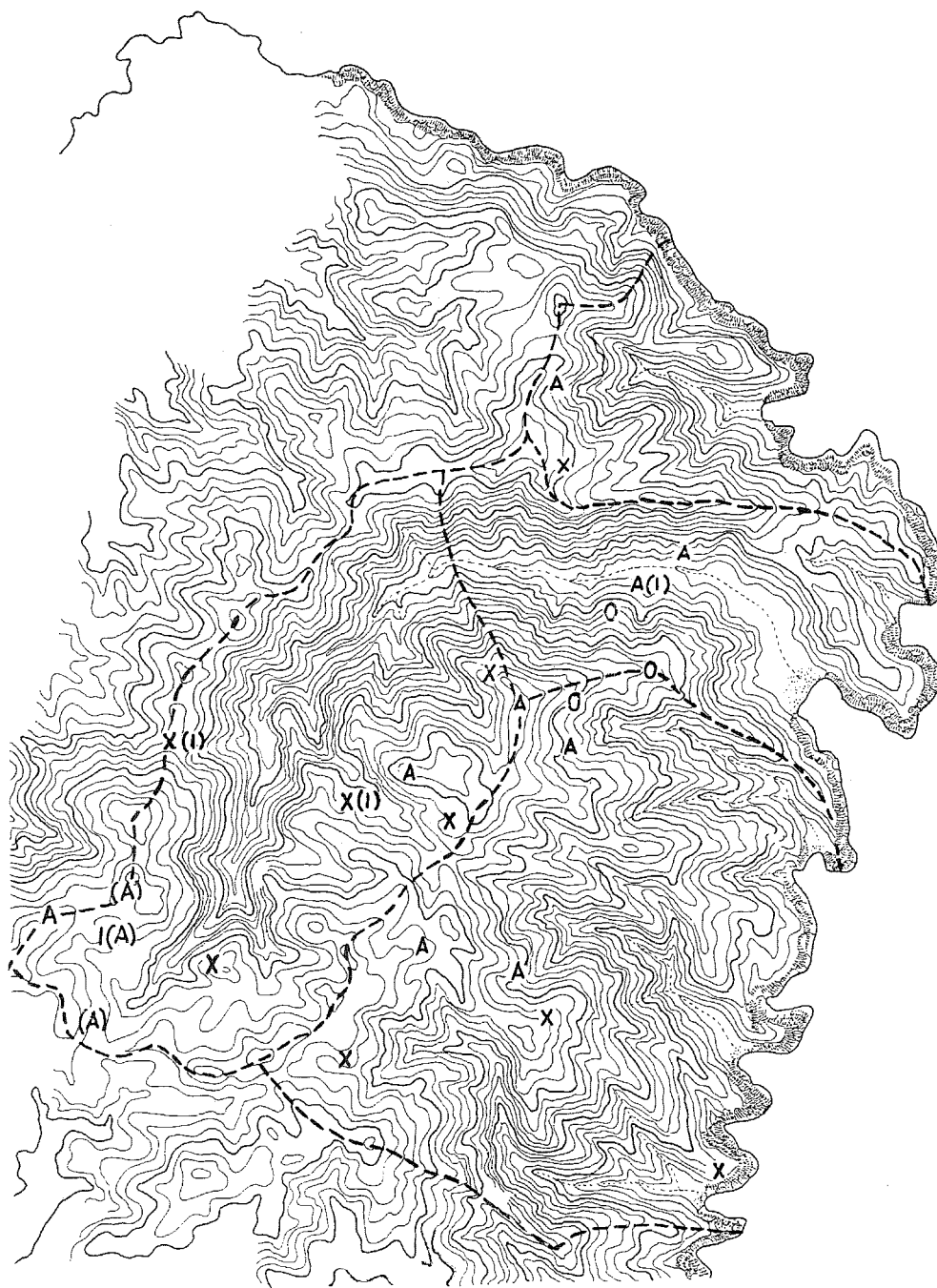
- Η θέση 23.17 έχει έκταση 37-38 στρέμματα. Υπολογίζουμε έτα έκταση του οικισμού 30 στρέμματα και, αφού των αρχαϊκών τουλάχιστον η πυκνότητα φαίνεται ίδιας τάξης με τα προηγούμενα, μπορούμε να δεχτούμε την παρουσία 24-25 σπιτιών.

-Η συνολική έκταση του 23.29 είναι 20 στρέμματα, δηλαδή θα πρέπει να δεχτούμε για έκταση του οικισμού 16 στρέμματα. Η σημαντικά μικρότερη όμως πυκνότητα των οστράκων κάνει πιθανότερη την παραδοχή, ότι εδώ θα αντιστοιχούσε ένα σπίτι σε περίπου

30. Ι. Τραυλός, *Ἡ πολεοδομική εξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν*, Ἀθήναι, 1960, 71π.

Εικ. 8. Ευρύτερη Περιοχή 2. Θέσεις αρχαίων χρόνων βέβαιες και πιθανές. Ισοϋψείς ανά 20 μ.

Εικ. 9. Ευρύτερη Περιοχή 2. Χαρακτήρας τών θέσεων αρχαϊκών χρόνων. Ισοϋψείς ανά 20 μ.

δύο στρέμματα, δηλαδή πως το χωριό θα ήταν πολύ μικρό, με 8 περίπου σπίτια.

-Η θέση 24.06 έχει έκταση 40 περίπου στρεμμάτων, δηλαδή θα μπορούσαμε να εκτιμήσουμε την έκταση του οικισμού σε 32 στρέμματα. Η μεγάλη όμως αραιότητα των οστράκων δείχνει ότι πρόκειται για πολύ αραιοχτισμένο χωριό και φαίνεται πιθανότερη η εκτίμηση ότι θα αντιστοιχούσαν τρία ή και περισσότερα στρέμματα σε κάθε σπίτι του, δηλαδή ότι θα συνεκροτείτο από 10 περίπου σπίτια.

-Πολύ διαφορετική είναι η κατάσταση με τον οικισμό 24.18. Εδώ η έκταση με κατάλοιπα είναι 75 στρέμματα περίπου, δηλαδή μπορούμε να αποδώσουμε στον οικισμό περίπου 60 στρέμματα. Όμως η πυκνότητα των οστράκων είναι μεγαλύτερη από εκείνη όλων των πιο πάνω οικισμών. Άρα θα πρέπει να υποθέσουμε αντίστοιχα αυξημένη πυκνότητα και της κατοίκησης και επομένως να δεχτούμε περισσότερα από 50 σπίτια, κάπου 55.

-Τέλος η θέση 24.21 εμφανίζει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Ο οικισμός πρέπει να κατελάμβανε όλη την έκταση των 35 περίπου στρεμμάτων, αφού τα όριά του φαίνονται σαφώς καθορισμένα, προς Ν το ανάλημμα του δρόμου και προς Β, τουλάχιστον στην κλασική ή ελληνιστική περίοδο, το οχύρωμα με τον καμπύλο προμαχώνα. Εξάλλου μπορούμε να υποθέσουμε πως θα υπήρχαν και οικογένειες που δεν ασχολούνταν κυρίως με τη γεωργία και την κτηνοτροφία, αλλά με τα μεταλλεία, το εμπόριο και τις μεταφορές και τα σπίτια τέτοιων οικογενειών δεν χρειάζονται τόσο μεγάλη έκταση. Το πιο πιθανό είναι ότι και στα αρχαϊκά χρόνια ο οικισμός θα είχε την ίδια έκταση. Η πυκνότητα των οστράκων στα χαμηλότερα τουλάχιστον μέρη είναι πολύ μεγάλη και η μέση πυκνότητα ασφαλώς μεγάλη και έτσι μοιάζει πολύ πιθανότερο ότι θα αντιστοιχούσε λιγότερο από ένα στρέμμα κατά μέσον όρο σε κάθε σπίτι, ίσως γύρω στα 700 τετρ. μ. ή και λιγότερο, δηλαδή ότι ο οικισμός θα είχε 50 περίπου σπίτια ή και λίγο περισσότερα.

-Ο οικισμός 23.06 θα πρέπει να δεχτούμε ότι είχε έκταση περίπου 40 στρεμμάτων, αφού η συνολική έκταση της θέσης είναι περίπου 50. Στα κλασικά χρόνια η πυκνότητα των οστράκων δείχνει ότι θα πρέπει να δεχτούμε σχέση αριθμού σπιτιών-έκτασης ίδια με εκείνη των χωριών 22.02, 22.03, 23.11 κλπ, δηλαδή 30-35 σπίτια. Αφού στα κλασικά χρόνια είναι χωριό, το πιο πιθανό φαίνεται ότι τέτοιο θα ήταν και στα αρχαϊκά, αλλά η αραιότητα των οστράκων αυτής της εποχής δείχνει πως μάλλον θα ήταν από τα πιο μικρά, δηλαδή της τάξης των 8-10 σπιτιών.

Μπορούμε λοιπόν τώρα να συντάξουμε τον πιο κάτω πίνακα των οικισμών με τα πιθανά μεγέθη τους:

21.02 :	περίπου	65	σπίτια
22.03 :	"	16	"
23.01 :	"	16	"
23.06 :	"	9	"
23.11 :	"	10	"
23.17 :	"	25	"
23.29 :	"	8	"
24.06 :	"	10	"
24.18 :	"	55	"
24.21 :	"	50	"

ΑΡΙΑΔΗ

Μικρότερη οικιστική μονάδα από τα χωριά είναι εκείνη των 2-3 αγροτόσπιτων και έσχατη το μεμονωμένο αγροτόσπιτο. Τέτοιες μικρότερες οικιστικές μονάδες έχουμε επισημάνει για τα αρχαϊκά χρόνια τις πιο κάτω:

21.01	με 2-3	αγροτόσπιτα
22.06	με 1	αγροτόσπιτο
23.02	με 1	"
23.08	με 1	"
23.27	με 1	"
24.04	με 3-4	αγροτόσπιτα
24.14	με 2-3	"

και ακόμα:

23.18	με 1	αγροτόσπιτο ίσως (αβέβαιος ο χαρακτήρας)
23.24	με 1	" " " "
23.25	με 1	" " " "
24.20	με 2-3	αγροτόσπιτα (αβέβαιη η εποχή)

35

Συνολικά δηλαδή φτάνουμε σε 11-14 με μεγαλύτερη βεβαιότητα στα οποία μπορούν ίσως να προστεθούν άλλα 5-6, δηλαδή με όλες τις παραδοχές τα μεμονωμένα ή σε πολύ μικρές ομάδες αγροτόσπιτα της εποχής δεν ξεπερνούν τα 20. Επειδή οι θέσεις σπιτιών είναι πολύ μικρές, μπορούμε να δεχτούμε ότι θα μας έχουν διαφύγει ακόμα και οι μισές, αλλά και έτσι το πολύ που θα μπορούσαμε να δεχτούμε είναι ότι δεν θα υπήρχαν στην Ευρύτερη Περιοχή 2 στα αρχαϊκά χρόνια περισσότερα από 40 τέτοια αγροτόσπιτα, ενώ ασφαλέστερη φαίνεται η παραδοχή ότι αυτά δεν θα ξεπερνούσαν πολύ ή καθόλου τα 30.

Αν τώρα δεχτούμε τη γενικά κρατούσα άποψη ότι σε κάθε σπιτικό αντιστοιχούν περίπου 6 κάτοικοι³¹, μπορούμε να συντάξουμε τον πιο κάτω πληθυσμιακό πίνακα:

Στον οικισμό	21.02	με 60-70	σπίτια	αντιστοιχούν	360	με 420	κάτοικοι
"	22.03	με 15-17	"	"	90	με 102	"
"	23.01	με 15-17	"	"	90	με 102	"
"	23.06	με 8-10	"	"	48	με 60	"
"	23.11	με 10 περίπου	"	"	60	περίπου	"
"	23.17	με 24-25	"	"	144	με 150	"
"	23.29	με 8 περίπου	"	"	48	περίπου	"
"	24.06	με 10 περίπου	"	"	60	"	"
"	24.18	με 55	"	"	330	"	"
"	24.21	με 50	"	"	300	"	"

Επιπροσθέτως στα 30 περίπου μεμονωμένα ή σε πολύ μικρές ομάδες αγροτόσπιτα αντιστοιχούν περίπου 180 κάτοικοι.

31. Ι. Τραυλός, ό.π.π. 72.

Συνολικά δηλαδή θα μπορούσαμε να εκτιμήσουμε ότι η Ευρύτερη Περιοχή 2 έχει στα αρχαϊκά χρόνια μεταξύ 1710 και 1812 κατοίκους, μέσον όρο δηλαδή 1761, και για να στρογγυλέψουμε τους αριθμούς, μεταξύ 1700 και 1800, κατά μέσον όρο 1750 κατοίκους. Ίσως όμως είναι ορθότερο να μιλάμε για τάξη μεγέθους οικισμών. Με αυτή τη μέθοδο θα είχαμε τέσσερεις οικισμούς της τάξης των 50 κατοίκων (23.06, 23.11, 23.29, και 24.06), δύο της τάξης των 100 (22.03 και 23.01), ένα της τάξης των 150 (23.17), δύο της τάξης των 300 (24.18 και 24.21) και ένα της τάξης των 400 (21.02). Επιπλέον πλυθησμό των μικρότερων οικιστικών μονάδων της τάξης των 200. Και με αυτό τον τρόπο φτάνουμε στον ίδιο ακριβώς αριθμό των 1750 κατοίκων.

Οι κάτοικοι αυτοί θα πρέπει να ασχολούνταν κατά κύριο λόγο με τον πρωτογενή, αλλά η παρουσία ιχνών εκκαμίνευσης μετάλλου σε δύο τουλάχιστον σημεία συνδεδεμένα με κατοίκηση (24.06 και 24.14) καθώς και η παρουσία μεταλλευτικών στοών στην άμεση γειτονία του οχυρωμένου χωριού 24.21 δείχνει ότι οι ίδιοι άνθρωποι ασχολούνταν τουλάχιστον και με το δευτερογενή³².

Αν θέλουμε να προωθήσουμε περαιτέρω τους συλλογισμούς μας θα σημειώσουμε ότι στην Περιοχή 18, που δεχτήκαμε³³ ότι πολιτικά πρέπει να συνανήκει με εκείνες της Ευρύτερης Περιοχής 2, υπάρχει μόνο ένας πραγματικός οικισμός, η πόλη της Ιουλίδας (18.02). Το πόσοι από τους κατοίκους της θα ήταν επίσης γεωργοί που είχαν τα χωράφια τους στην άμεση περιοχή μπορούμε μόνο να το συμπεράνουμε συγκρίνοντας την έκταση που διέτιθετο για γεωργική εκμετάλλευση με εκείνη άλλων οικισμών. Φαίνεται πράγματι να είναι περίπου όση εκμεταλλεύονταν οι οικισμοί 23.17 και 23.29 μαζί, δηλαδή τη λεκάνη της Επισκοπής και τη δυτική πλευρά της άνω λεκάνης της Μαντούς μαζί με τις αμέσως κοντινές τους εκτάσεις. Δεχόμαστε επομένως ότι μέσα στην έκταση της πόλης περιλαμβάνονταν 32 με 33 αγροτικά σπίτια (24-25 συν 8). Αυτά αντιστοιχούν σε 186-189 κατοίκους ή χοντρικά σε 200.

Έτσι συνολικά τα αγροτικά σπίτια στην έκταση του κράτους (πόλης) Ιουλίδας φτάνουν στον αριθμό 317-335, (287-305 στα χωριά και σε μικρότερες οικιστικές μονάδες και 32-33 στο πολιτικό κέντρο), δηλαδή κατά μέσο όρο 326 σπίτια που αντιστοιχούν σε 1956 κατοίκους. Στον αριθμό αυτό, χονδρικά δηλαδή στους 1950 κατοίκους καταλήγουμε και με εκτίμηση της τάξης μεγέθους, αφού στους 1750 κατοίκους της Ευρύτερης Περιοχής 2 προσθέτουμε τους 200 της 18.02. Αυτοί οι 1950 κάτοικοι δεχόμαστε ότι ζούσαν κυρίως από τον πρωτογενή (γεωργία και κτηνοτροφία). Επειδή στα αρχαϊκά χρόνια το νησί φαίνεται να ανθεί οικονομικά³⁴, θα πρέπει να υποθέσουμε ότι υπήρχε και κάποιο ποσοστό κατοίκων, εγκατεστημένων κατά κύριο λόγο στο διοικητικό κέντρο, που ζούσαν κυρίως από το δευτερογενή και τον τριτογενή (μεταποίηση και υπηρεσίες). Το ποσοστό όμως αυτό δεν

32. Είναι ενδιαφέρον ότι η εκκαμίνευση και η επεξεργασία των μετάλλων δεν γινόταν κοντά στις θέσεις εξόρυξης, αλλά κοντά σε κατοικίες, πράγμα που φαίνεται να δηλώνει ότι αποτελούσε συμπληρωματική και εποχική ενασχόληση ανθρώπων που κατά τα λοιπά, δηλαδή σε άλλες περιόδους αλλά και παραλλήλως ασχολούνταν με τον πρωτογενή, γεωργία και κτηνοτροφία. Για το είδος της κτηνοτροφίας που ασκείται στα αρχαία χρόνια βλ. την πληροφώρα του Αιλιανού, *Περί ζώων*, 16.32.

33. Georgiou και Faraklas, ό.π.π. 221

34. Οι πόλεις Ιουλίδας, Κορησία και Καρθαία κόβουν μεγάλες αξίες αργυρών νομισμάτων στο 6ο αιώνα, ενώ στον 5ο και 4ο αιώνα η νομισματοκοπία τους συνεχίζεται μεν, αλλά παράγει μόνο μικρές αξίες. Head HN² 482- Büchner, "Keos", Re XI 1 (1921) 187.

πρέπει να ήταν πολύ μεγάλο, όπως και πουθενά στην Ελλάδα, όπου κυριαρχεί το ιδανικό της "αυτάρκειας". Μπορούμε να δεχτούμε ότι θα ανερχόταν περίπου στο 10% εκείνων που ζούσαν από τον πρωτογενή, δηλαδή να προσθέσουμε κάπου 200 κατοίκους στους πιο πάνω 1950, φτάνοντας στην τάξη μεγέθους 2150 για τον πληθυσμό της πόλης-κράτους.

Η παραδοχή αυτή θέτει κυρίως δύο προβλήματα ή ερωτήματα. Το πρώτο είναι ότι ο αριθμός φαίνεται πολύ μεγάλος για την περιοχή και καταναλογία για το νησί. Είναι όμως πράγματι έτσι; Έχει υποτεθεί βέβαια ότι ο πληθυσμός του νησιού στα αρχαία χρόνια (κλασικά) θα ήταν περίπου 2.000³⁵, πράγμα που φαίνεται λογικό αν παρατηρηθεί ότι ο σημερινός πληθυσμός είναι περίπου 1.600 άτομα. Όμως στην απογραφή του 1951 υπήρχαν στο νησί περίπου 7.600 άτομα και στα αμέσως επόμενα χρόνια συνέχισε ο πληθυσμός να αυξάνεται (πριν για άλλους λόγους αρχίσει η ραγδαία μείωση), και μάλιστα με το σύγχρονο επίπεδο των βιοτικών απαιτήσεων. Εξ άλλου συνολικός πληθυσμός 2.000 σημαίνει 500 άτομα κατά μέσον όρο για την κάθε μία από τις τέσσερις πόλεις του νησιού, από τα οποία μόνο το 1/6 θα ήταν άρρενες ενήλικοι ελεύθεροι, δηλαδή πολίτες³⁶. Αυτό οδηγεί στο συμπέρασμα ότι κάθε πόλη θα είχε κατά μέσο όρο γύρω στους 83 πολίτες. Προφανώς δεν μπορεί κάτι τέτοιο να θεωρηθεί καθόλου πιθανό. Το επίπεδο των δημοσίων έργων που εκτελούνται στο νησί, ή από τους κατοίκους του αλλού, στα αρχαϊκά και τα κλασικά χρόνια το αποκλείει³⁷, καθώς και το ότι οι ...83 αυτοί πολίτες των τριών από τις τέσσερις πόλεις, της Ιουλίδας, της Κορησίας και της Καρθαίας, έκοβαν αργυρά νομίσματα από τον 6ο αιώνα³⁸. Άλλωστε η ίδια η ύπαρξη των τεσσάρων πόλεων δείχνει ότι η κάθε μία από αυτές θα ήταν ασφαλώς μεγαλύτερη από ένα χωριό 500 συνολικά κατοίκων. Αλλιώς δεν θα είχαν αναπτυχθεί τέσσερις πόλεις, αλλά μόνο μία με κάποια πληθυσμιακή υπόσταση. Εκτός αυτού απορεί κανείς, πώς μπόρεσαν οι Κείοι να στείλουν στο Αρτεμίσιο τέσσερα πλοία, δύο πεντηκοντόρους και δύο τριήρεις και στη Σαλαμίνα, όπως φαίνεται, επτά τριήρεις³⁹. Θα χρειάζονταν περισσότερους ερέτες από όσους ελεύθερους άρρενες είχε το νησί⁴⁰. Αντίθετα ο αριθμός 2.000 περίπου κατοίκων κατά μέσο όρο ανά πόλη φαίνεται πολύ

35. Büchner, ο.π.π. 184 π. Beloch, Bevölkerung der griech - röm. Welt, 181.

36. Αφού σε κάθε σπιτικό υπολογίζουμε δύο ενήλικες ελεύθερους, δηλαδή ένα άρρενα, δύο ανήλικους (ή πολύ ηλικιωμένους) ελεύθερους και δύο δούλους. Πρβ. και Ι. Τραυλός, ό.π.π. 72.

37. Στα κλασικά χρόνια κατασκευάζονται αρκετά εκτεταμένες οχυρώσεις και στις τέσσερις πόλεις (βλ. G. Welter, "Keos I", AA 69 (1954) 52 κ.π., 71 κ.π. · F.G. Majer, "Stadtmauern auf Keos", AM 73 (1958) 6 κ.π.), αλλά και σε άλλους οικισμούς (Welter στο ίδιο, 92 κ.π.), οικοδομούνται και στα αρχαϊκά και στα κλασικά λαμπρά μνημεία όπως οι ναοί της Αθηνάς και του Απόλλωνος στην Καρθαία -μαζί με άλλους και εκεί και σε άλλες πόλεις- ο πρώτος μάλιστα με λαμπρό πλαστικό διάκοσμο του Αυστηρού Ρυθμού. Στα αρχαϊκά χρόνια παράγονται μνημειώδη καλλιτεχνικά έργα, όπως ο πρώιμος αρχαϊκός λέων της Ιουλίδας ή ο γνωστός Κούρος από την Κορησία, ενώ οι Κείοι από κοινού χτίζουν το "εσπητήριο" στο ιερό της Δήλου (Ηροδ. 4.35' Βλ. βιβλιογρ. στον Ε.Μ. "Keos", Kl. P. 3 (1969) 185)

38. Head HN² 482, κ.π. · Büchner, ο.π.π. 187

39. Ηροδ. 8:1 (Αρτεμίσιο), 8. 46 (Σαλαμίνα). Χρειάζεται ασφαλώς βεβαιωμένη ανάγνωση για να θεωρήσουμε ότι και στη Σαλαμίνα έστειλαν μόνο τα 4 πλοία του Αρτεμίσιου.

40. Η κάθε τριήρης χρειαζόταν 200 άνδρες (βλ. J. S. Morrison και J. F. Coates, The Athenian Trireme, 1986, 107 κ.π.) και η κάθε πεντηκοντόρος τουλάχιστον 50 και πιθανότατα περίπου 60 αφού οι "αυτερέται" (Θουκ. 3.18.4) ήταν κάτι ιδιαίτερα σπάνιο. Δηλαδή για τα τέσσερα πλοία του Αρτεμίσιου θα χρειαζόνταν 500-520 άνδρες, ενώ το νησί θα διέθετε μόνο 330 όλους κι όλους αν είχε πληθυσμό 2.000 ανθρώπων.

λογικότερος και ίσως ο ελάχιστος για να μπορέσουν να γίνουν τα προηγούμενα. Σημαίνει 410-420 ενήλικες ελεύθερους άρρενες ανά πόλη, που θα ήταν πολύ μικρότερη από την ιδανική μυριάνδρο του Αριστοτέλη, αλλά πάντως δεν θα ήταν αναγκασμένη να συγχωνευθεί με τις άλλες. Ένα νησί με 1.600-1.700 πολίτες θα μπορούσε να στείλει στο Αρτεμίσιο τα τέσσερα πιο πάνω πλοία και στη Σαλαμίνα τα επτά, και να μείνουν και στις πόλεις του κάποιοι δυνάμενοι να φέρουν όπλα, πράγμα που ήταν απολύτως απαραίτητο, αφού το νησί μπορούσε ανά πάσα στιγμή να δεχτεί την επίθεση των Περσών ή των συμμάχων τους που κυριαρχούσαν στο Αιγαίο.

Αλλά και η πυκνότητα σε σχέση με την έκταση δεν φαίνεται απίθανη. Η Ευρύτερη Περιοχή 2 μαζί με την Περιοχή 18 έχουν συνολική έκταση περίπου 23 τετρ. χιλιόμετρα, πράγμα που σημαίνει ότι αντιστοιχούν 10.700 τετρ. μ. στο άτομο με πληθυσμό 2.150 ατόμων, ή λίγο περισσότερο από 64 στρέμματα ανά σπιτικό. Φτωχή γη γενικά, αλλά με πολύ λίγες εκτάσεις που δεν μπορούν να καλλιεργηθούν. Ο μέσος κλήρος έτσι δεν φαίνεται καθόλου μικρός. Ας σημειωθεί ακόμα ότι η συνολική έκταση του νησιού είναι 103 τετρ. χιλιόμετρα⁴¹ και, αν δεχτούμε την ίδια πυκνότητα, θα καταλήγαμε στον αριθμό των 9.626 κατοίκων. Επειδή όμως το νοτιότερο άκρο του νησιού είναι άγονο θα έπρεπε να δεχτούμε κάπως λιγότερους κατοίκους, που θα μπορούσαν όμως άριστα να ξεπερνούν τις 9.000. Σε παρόμοιους αριθμούς φτάνουμε συγκρίνοντας τα μεγέθη των πόλεων και ξεκινώντας από την εκτίμηση του πληθυσμού της Ιουλίδας στους 2.100-2.200 κατοίκους. Η Ποιήσα φαίνεται να ήταν λίγο ασθενέστερη από τις άλλες, η έκταση της χώρας της Κορησίας φαίνεται πως ήταν λίγο μεγαλύτερη από εκείνη της Ιουλίδας, ενώ η γενική εντύπωση είναι ότι η Καρθαία ήταν κάπως μεγαλύτερη και από αυτήν (ενδείξεις πιθανώς προκύπτουν και από την έκταση των αστικών κέντρων)⁴². Αν θεωρήσουμε ότι η Ποιήσα θα είχε πληθυσμό 2.000-2.100, η Κορησία 2.200-2.300 και η Καρθαία 2.300-2.400 φτάνουμε σε συνολικό πληθυσμό 8.600-9.000, δηλαδή αριθμό λίγο μόνο μικρότερο από εκείνον στον οποίο καταλήξαμε με τον προηγούμενο υπολογισμό, κατά μέσον όρο 8.800, που φαίνεται και ο πιθανότερος. Και μια άλλη όμως ένδειξη φαίνεται να ενισχύει την πιθανότητα να είναι ορθή αυτή η παραδοχή. Με άλλα δεδομένα και ανεξάρτητα από τη μελέτη της Κέας είχαμε υποθέσει και για άλλες περιοχές της Ελλάδας, στην Πελοπόννησο και τη Στερεά, ότι ο πληθυσμός τους στα όψιμα αρχαϊκά και πρώιμα κλασικά χρόνια ξεπερνούσε κατά 10 με 20% τους μέγιστους πληθυσμούς που οι ίδιες αυτές περιοχές έφτασαν στα μεταπολεμικά χρόνια, συνήθως αποτυπούμενους στην ίδια απογραφή του 1951⁴³. Ο πληθυσμός της Κέας είπαμε ότι τότε

41. Bürchner, ό.π. 183.

42. Βλ. Mayer, ό.π.π. Όπως σημειώσαμε και στην αρχή του άρθρου έχουμε ήδη ολοκληρώσει την αποτύπωση των διαδρομών των οχυρώσεων και η δημοσίευση των παρατηρήσεών μας είναι το θέμα προσεχούς άρθρου.

43. Βλ. τα σχετικά με τους πληθυσμούς στις μονογραφίες των Α(ρχαίων) Ε(λληνικών) Π(όλεων), Ν. Φαράκλας, Σικωνία, ΑΕΠ 8, 1971· Τροιζηνία-Καλαύρεια-Μέθανα, ΑΕΠ 11 1972·Επιδαυρία, ΑΕΠ 12, 1972· Ερμιονίς - Αλιάς, ΑΕΠ 19, 1973· Μ. Sakellariou -Ν. Faraklas, Corinthia -Cleopaea, ΑΕΠ, 3, 1971· Μεγαρίς - Αιγόσθενα - Ερένεια, ΑΕΠ 14, 1972, καθώς και την ανακοίνωση στο συνέδριο Cities of the Past: The Greek city-states, Αθήνα, Ιούλιος 1972, και την ακολουθήσασα συζήτηση· Ν. Faraklas, "Some Observations on the Population of the NE Peloponnese in Antiquity", *Ekistics/ Οικιστική* 35, 206 (Ιαν. 1973) 40 κ.π. Είναι ενδιαφέρον ότι οι ενδείξεις μάς οδήγησαν να δεχτούμε για την Κορινθία πυκνότητα 90/ 1 τετρ. χλμ. και για τη Μεγαρίδα 98/1 τετρ. χλμ., ενώ με τους τελικούς υπολογισμούς μας για την Κέα προκύπτει πυκνότητα 85/1 τετρ. χλμ. για τα αρχαϊκά χρόνια και κάπως μεγαλύτερη, δηλαδή πρακτικά ταυτόσημη με τις πιο πάνω για τα κλασικά.

έφτασε στους 7.600 κατοίκους. Αν και εδώ λοιπόν συνέβαινε ό,τι και σε αυτές τις άλλες περιοχές, θα έπρεπε να αναμένουμε ότι στα ύστερα αρχαϊκά χρόνια ο πληθυσμός του νησιού θα ήταν ανάμεσα στους 8.360 και τους 9.120, δηλαδή σε μέση τιμή στους 8.740 κατοίκους.

Το δεύτερο πρόβλημα που τίθεται είναι αν το αστικό κέντρο, η πόλη της Ιουλίδας, μπορούσε να έχει μόνο τους κατοίκους που αναφέραμε, δηλαδή τους 200 που αντιστοιχούν στα αγροτικά νοικοκυριά τα εγκατεστημένα μέσα στην πόλη και τους άλλους 200 που δεχτήκαμε ότι θα είναι ο αριθμός των ατόμων που ζούσαν κυρίως από την ενασχόληση στο δευτερογενή και τον τριτογενή τομέα, δηλαδή περίπου 400 κατοίκους συνολικά. Ο αστικός χώρος που καλύπτουν τα τείχη της Ιουλίδας, όπως άλλωστε και των άλλων πόλεων της Κέας, είναι σχετικά μικρός. Τα τείχη αυτά φαίνεται ότι χτίζονται στα κλασικά χρόνια, αλλά και αρχαϊκοί πρόδρομοί τους δεν αποκλείονται. Μπορούμε να δεχτούμε ότι την ίδια έκταση θα κατελάμβανε και στα αρχαϊκά χρόνια ο αστικός χώρος. Η έκτασή του είναι περίπου 70.000 τετρ. μ.⁴⁴ και μέσα σ' αυτά περιλαμβανόταν χωριστή ακρόπολη, κατά πάσαν πιθανότητα ακατοίκητη, αγορά, ιερά και λοιπές δημόσιες εγκαταστάσεις και κοινόχρηστοι χώροι. Οι χρήσεις αυτές σε όλες τις πόλεις καταλαμβάνουν αρκετά μεγάλο ποσοστό τού συνολικού αστικού χώρου, μεταξύ 30 και 40%⁴⁵. Αν δεχτούμε το μέσο όρο για την παρούσα περίπτωση θα πρέπει στην Ιουλίδα να συμπεράνουμε ότι τους αφιερώνονταν περίπου 25.000 τετρ. μ. (ακριβέστερα 24.500) και επομένως για περιοχές κατοικίας απομένουν κάπου 45.000 τετρ.μ. Από την Αθήνα γνωρίζουμε ότι σε κάθε σπίτι αντιστοιχούν περίπου 200 τετρ.μ. των περιοχών κατοικίας⁴⁶. Για τα αγροτικά σπίτια όμως των χωριών δεχτήκαμε τουλάχιστον αναλογία 1.000 τετρ. μ. ανά σπίτι, όταν δεν υπάρχουν ειδικοί όροι όπως για τον οικισμό 21.24, όπου δεχτήκαμε 700 τετρ.μ. ή κάπως λιγότερα ανά σπίτι. Οι αγρότες βέβαια που κατοικούσαν μέσα στην πόλη και καλλιεργούσαν την άμεση περιοχή της θα είχαν ασφαλώς και μέρος των εγκαταστάσεών τους έξω από την πόλη, αλλά ένα άλλο μέρος τους θα το είχαν μέσα. Αν δεχτούμε λοιπόν ότι κάθε τέτοιο αγροτικό σπίτι θα κατελάμβανε περίπου μισό στρέμμα, 500 τετρ. μ. μέσα στον αστικό χώρο, θα είμαστε σύμφωνοι με το συνολικό σύστημα παραδοχών μας. Αυτό σημαίνει ότι αυτού του είδους τα σπίτια θα κατελάμβαναν τα 16.000 με 16.500 τετρ. μ. των περιοχών κατοικίας (32 με 33 σπίτια). Αντίθετα 200 περίπου τετραγωνικά μέτρα πρέπει να υπολογίσουμε ότι αντιστοιχούσαν στους κατοίκους που ζούσαν κυρίως από το δευτερογενή και τον τριτογενή. Αυτοί είπαμε πως θα ήταν περίπου 200, δηλαδή θα είχαν 33 με 34 σπίτια των 6 κατοίκων τα οποία θα κατελάμβαναν 6.600 με 6.800 τετρ. μ. των περιοχών κατοικίας. Αν τον αριθμό αυτόν τον προσθέσουμε στον προηγούμενο φτάνουμε στα 22.600 με 23.300 τετρ. μ. των περιοχών αυτών που θα κατελάμβαναν τα σπίτια των μονίμων κατοίκων. Κατά μέσον όρο 23.000 τετρ. μ. Απομένουν άλλες 22.000 τετρ. μ. Η έκταση αυτή αντιστοιχεί σε 110 σπίτια με μέση έκταση ή χοντρικά 100 σπίτια κάπως ευπορότερα. Φαίνεται όμως πολύ λογικό να δεχτούμε ότι οι ευπορότεροι από τους αγρότες θα είχαν και αστικό σπίτι εκτός από την αγροτική τους εγκατάσταση και αν σε αυτούς ανήκαν τα υποτιθέμενα αυτά σπίτια θα έπρεπε να συμπεράνουμε ότι υπήρχαν κάπου 100 οικογένειες σαφώς ευπορότερες από τις άλλες. Τον

44. Όπως προκύπτει από την αποτύπωση για την οποία μιλήσαμε πιο πάνω.

45. Η εκτίμηση αυτή είναι συντηρητική. Στην Αθήνα π.χ. κάπου 44% της επιφάνειας της πόλης δεν διετίθετο για περιοχές κατοικίας: Τραυλός, ό.π.π. 71.

46. Τραυλός, ό.π.π. 71 π.

αριθμό των οικογενειών τον συμπεραίνουμε από τον αριθμό των -άλλων- σπιτιών, που όπως είπαμε είναι μεταξύ 350 και 369 (συμπεριλαμβανομένων των 30 των μικρών οικιστικών μονάδων και των περίπου 65-67 της πόλης), δηλαδή πάνω-κάτω 360. Θα έπρεπε να δεχτούμε λοιπόν ότι το 28% περίπου του πληθυσμού θα ήταν αρκετά ευπορότερο από το λοιπό, ώστε να διαθέτει και αστικό και αγροτικό σπίτι. Το σημερινό αντίστοιχο ποσοστό είναι πάνω από 90%.

Το επόμενο ερώτημα που προκύπτει είναι, γιατί, αν έτσι έχουν τα πράγματα, το αστικό-διοικητικό κέντρο της περιοχής αναπτύχθηκε στην Ιουλίδα, όπου υποθέσαμε 32-33 σπίτια αγροτών και όχι αλλού, και μάλιστα στην Περιοχή 21, όπου δεχτήκαμε 60-70 σπίτια. Η απάντηση είναι ότι η Ιουλίδα δεν ήταν μεν το φυσικό κέντρο της χώρας, άλλωστε ούτε καν περιλαμβάνεται στα φυσικά όρια της Ευρύτερης Περιοχής, ήταν όμως το φυσικό κέντρο όλου του νησιού, και αναφορικά με την κατανομή των λεκανών απορροής και αναφορικά με τους φυσικούς δρόμους επικοινωνίας, και από πολύ νωρίς πρέπει να έγινε σημείο συνάντησης και συναλλαγής. Η βαρύτητα που αποχτούσε από αυτή τη θέση φαίνεται και από το γεγονός ότι, όταν στο τέλος του 5ου π.Χ. αιώνα ιδρύθηκε ένα χαλαρό "κοινό" των Κείων, ως κύριο κέντρο του χρησίμευσε η Ιουλίδας⁴⁷, μολονότι δεν ήταν κατά κανένα τρόπο ισχυρότερη ή πλουσιότερη από τις άλλες πόλεις και μάλιστα από την Καρθαία. Όταν κατόπιν ενώθηκαν ανά δύο οι βόρειες και οι νότιες πόλεις του νησιού, η ασθενέστερη Ποιήσα απορροφήθηκε από την Καρθαία, αλλά η Κορησία, μολονότι συνεχίζει το βίο της ως οικισμός (ο Στράβων την αναφέρει ως ένα από τους τρεις ζώντες οικισμούς του νησιού μαζί με την Ιουλίδα και την Καρθαία⁴⁸), υπήχθη στην Ιουλίδα⁴⁹. Τέλος πολύ σημαντικό τεκμήριο της σημασίας που της έδινε η θέση της αποτελεί το γεγονός ότι από τους Μέσους Αιώνες μέχρι σήμερα ο οικισμός της Ιουλίδας αποτελεί το μόνο αστικό κέντρο του νησιού.

Μπορούμε τώρα να ριζούμε μια ματιά στην κατανομή του πληθυσμού της Ιουλίδας (του κράτους) κατά Περιοχές. Θα πρέπει πρώτα να επισημάνουμε ότι δεν φαίνεται αναγκαίο, εξαιτίας του πολύ μικρού συνολικού αριθμού τους (ούτε 10%), να συνυπολογίσουμε τις μικρότερες από χωριά των 50 περίπου κατοίκων οικιστικές μονάδες και ότι στην Περιοχή 18 η πόλη της Ιουλίδας πρέπει να είναι οικισμός, όπως είπαμε, της τάξης των 400 κατοίκων. Έχουμε λοιπόν:

Στην Περιοχή 18	ένα	οικισμό	της	τάξης	των	400	κατοίκων	
"	21	ένα	"	"	"	400	"	
"	22	ένα	"	"	"	100	"	
"	23	ένα	"	"	"	150	"	
		ένα	"	"	"	100	"	και
		τρεις	οικισμούς	της	τάξης	των	50	κατοίκων
"	24	δύο	"	"	"	300	"	και
		ένα	οικισμό	της	τάξης	των	50	"

47. D. M. Lewis, 'The Federal Constitution of Ceos', BSA 57 (1962) 1 κ.π.

48. Στρ. 10. 6.

49. Ο Στράβων, 10.6, θεωρεί πόλεις μόνο την Καρθαία και την Ιουλίδα, ενώ την Κορησία την αναφέρει ως πολύ παρρημασμένη, "κατοικίαν ουδέ κώμης έχουσαν". Την πληροφορία για την απορρόφηση της Ποιήσας από την Καρθαία και της Κορησίας από την Ιουλίδα δίνει και ο Plinius, N. H. 4. 62. Ο Πτολεμαίος όμως που δεν μνημονεύει την Ποιήσα, αντίθετα αναφέρει την Κορησία μαζί με τις άλλες δύο (3.14.27 M).

ΑΡΙΑΔΗΝΗ

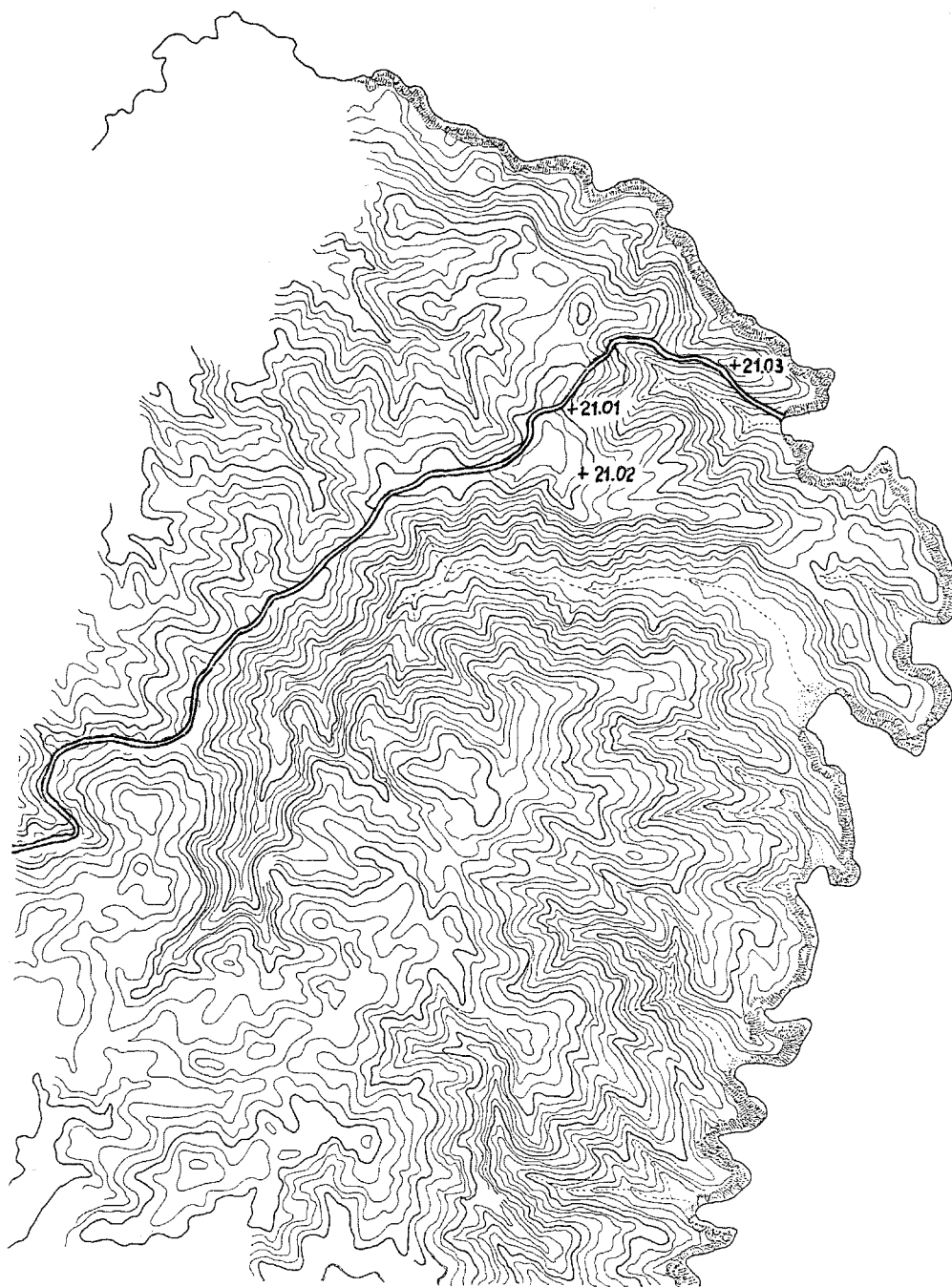
Δηλαδή στην Περιοχή 18	πληθυσμό	τής τάξης	τών	400	κατοίκων
"	"	21	"	"	400
"	"	22	"	"	100
"	"	23	"	"	400
και	"	24	"	"	650

Οι πληθυσμοί αυτοί φαίνονται πολύ μεγάλοι για την Περιοχή 21 που η έκτασή της είναι περιορισμένη, και πολύ μικροί για την 22. Αν όμως δεχτούμε ότι το μέγιστο του Β τμήματος της 22 το νέμονταν οι κάτοικοι της 21 και μέρος τουλάχιστον του Δ της τμήματος οι κάτοικοι της 23, και ειδικότερα εκείνοι του οικισμού 23.01, που βρίσκεται σχεδόν στα όρια των δύο Περιοχών, παραδοχές που τις επιτρέπουν και τα γεωγραφικά στοιχεία, και οι δύο δυσαναλογίες θεραπεύονται ή ερμηνεύονται. Ότι κάτι τέτοιο είναι πράγματι πιθανό υποστηρίζεται και από το γεγονός, ότι ο μόνος οικισμός της 22, ο 22.03 βρίσκεται στο ακρότατο ΝΑ σημείο της Περιοχής και ακόμα και αυτός θα μπορούσε να καταταγεί στην Περιοχή 24. Σε τέτοια περίπτωση θα έπρεπε να συμπεράνουμε ότι οι κάτοικοι του οικισμού θα εκμεταλλεύονταν ένα μικρό μόνο τμήμα της Περιοχής 22 και ένα άλλο μέρος της Περιοχής 24. Αυτό θα αύξανε το συνολικό μέγεθος του πληθυσμού που εκμεταλλεύονταν την 24, το οποίο είναι ήδη υψηλότερο από το -ταυτόσημο- των Περιοχών 18, 21 και 23, και θα το έφτανε στην τάξη μεγέθους 700. Όμως το μέγεθος αυτό δεν δημιουργεί προβλήματα, αφού η Περιοχή 24 είναι πολύ μεγαλύτερη από την 23 ή και από τις 21 και 22 μαζί. Αν λοιπόν δεχτούμε αυτές τις υποθέσεις για την 23 και τον οικισμό της ο πιο πάνω πίνακας τροποποιείται ως εξής:

Στην Περιοχή 18	πληθυσμός	τής τάξης	τών	400	κατοίκων
"	21/22	πληθυσμός	τής τάξης	τών	450 (400 και 50) κατοίκων
"	23	πληθυσμός	τής τάξης	τών	400 κατοίκων και
"	24	πληθυσμός	τής τάξης	τών	700 (650 και 50) κατοίκων.

Για τις Περιοχές 21-24 το σχήμα αυτό φαίνεται να αντιστοιχεί ικανοποιητικά και στα γεωγραφικά και στα αρχαιολογικά δεδομένα. Μένει το πρόβλημα της Περιοχής 18 που είναι πολύ μικρότερη και όμως φέρεται να έχει πληθυσμό ίσο με την 21/22 και την 23, αλλά όπως είπαμε μόνο το μισό του πληθυσμού της πρέπει να ζούσε κυρίως από τον πρωτογενή.

Από τη διάταξη όμως και τα μεγέθη των οικισμών προκύπτουν ίσως και στοιχεία για την απάντηση στο πρόβλημα, που βρισκόταν το επίνειο της Ιουλίδας. Σε όλη την έκταση του κράτους διαπιστώσαμε την ύπαρξη δύο οικισμών της τάξης των 400 κατοίκων. Της πόλης Ιουλίδας (18.02) και του Σωρού (21.02). Ο τελευταίος, αν και κατά κύριο λόγο πρέπει να ήταν αγροτικός, είναι συγκεντρωμένος. Πράγματι και οι μεγαλύτεροι από τους άλλους οικισμούς είναι της τάξης των 300 κατοίκων. Ίσως θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι και στο Σωρό μόνο τα 3/4 του πληθυσμού ζούσαν κυρίως από τον πρωτογενή ή, πιθανότερα, ότι οι δυνατότητες για άλλες δραστηριότητες που παρείχε ο χαρακτήρας της θέσης ώθησαν τους αγροτοκτηνοτρόφους κατά κύριο λόγο κατοίκους της Περιοχής να συγκεντρωθούν σε ένα κέντρο, παρόλα τα προβλήματα διακίνησης που η επιλογή αυτή δημιουργούσε. Οι δυνατότητες δε αυτές σχετίζονταν με το χαρακτήρα της θέσης ως επίνειο ή ακριβέστερα ως σχετιζόμενης άμεσα με το επίνειο, που φυσικά θα ήταν ο όρμος του Καστριού, επαρκώς υπήνεμος, με πρόσφορη ακτή και επιπλέον

Εικ. 10. Ο παραδοσιακός δρόμος επικοινωνίας Χώρας (Ιουλίδας)- Καστριανής-Παραλίας Καστριού. Ισοϋψείς ανά 20 μ.

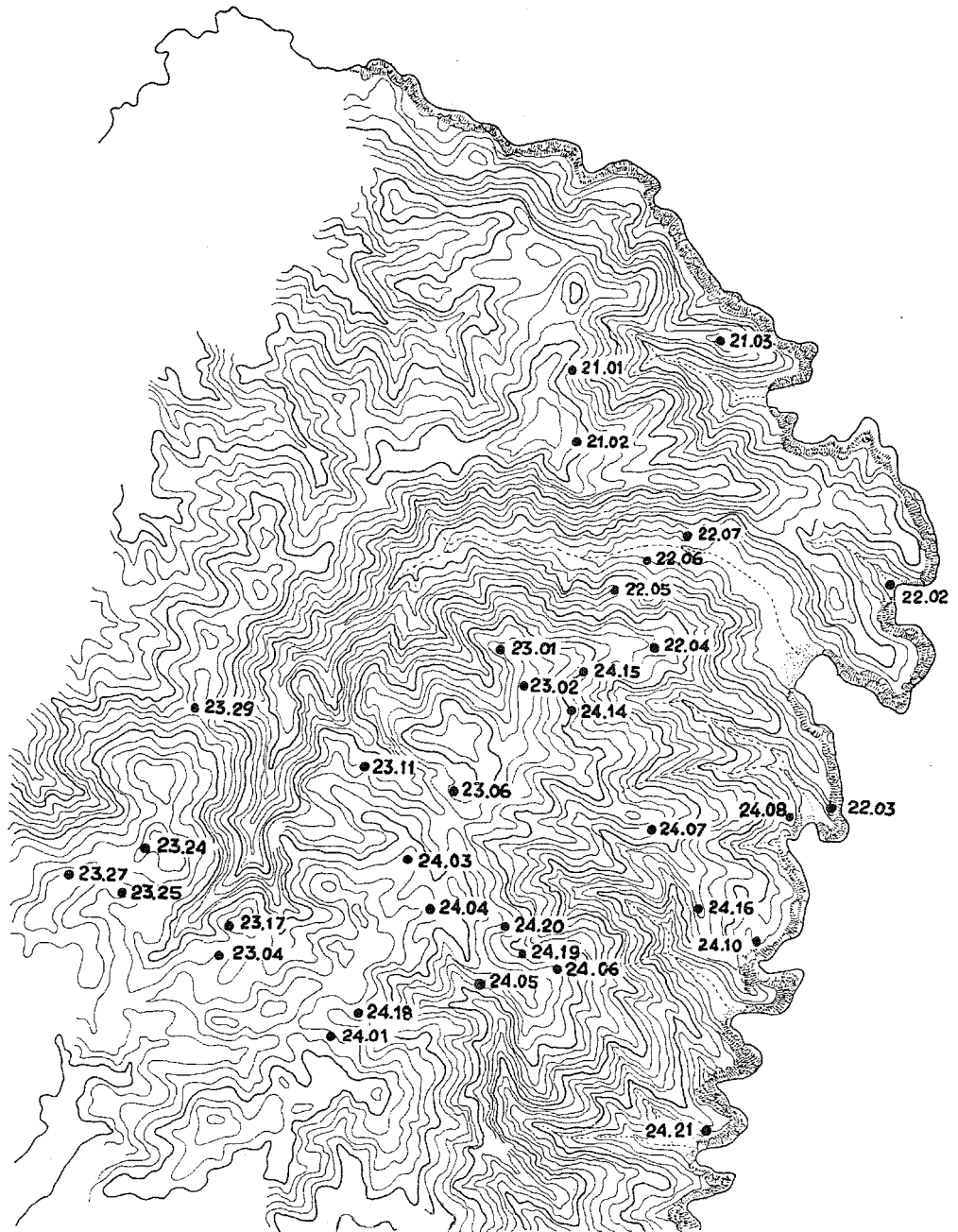
καλυπτόμενος και ελεγχόμενος άριστα, ίσως από τα αρχαϊκά ακόμα χρόνια, από το οχύρωμα που υποθέσαμε ότι αποτελεί το αίτιο του σημερινού τοπωνυμίου (Καστρί). Σημαντική ενίσχυση της υπόθεσης παρέχει το γεγονός ότι την Περιοχή 21 και μάλιστα αφενός τη θέση του οικισμού και αφετέρου τη θέση Καστρί (με το μοναστήρι της Παναγίας Καστριανής) και τον όρμο συνδέει με την πόλη τής Ιουλίδας ένας φυσικός-παραδοσιακός δρόμος που βγαίνει από τα Ν τής πόλης, περνάει λίγο πάνω από τον αρχαϊκό λέοντα (θέση 18.06) -στα αρχαία χρόνια όμως θα περνούσε αμέσως κάτω του- και πιάνοντας την κορυφογραμμή ανάμεσα στις Ευρύτερες Περιοχές 1 και 2 από τη θέση του χωριού 23.29 οδηγεί στο Σωρό, περνώντας σε απόσταση μικρότερη από 300 μ. από τον οικισμό 21.02, και από εκεί στην Καστριανή και την παραλία του Καστριού. Το συνολικό του μήκος είναι περίπου 7.000 μ. και πουθενά δεν έχει απότομες κλίσεις ή κλειστούς ελιγμούς. Από κανένα άλλο δρόμο της Ευρύτερης Περιοχής 2 δεν προσεγγίζεται ανετότερα και επομένως συντομότερα η πόλη της Ιουλίδας. (Βλ. εικ. 10).

43

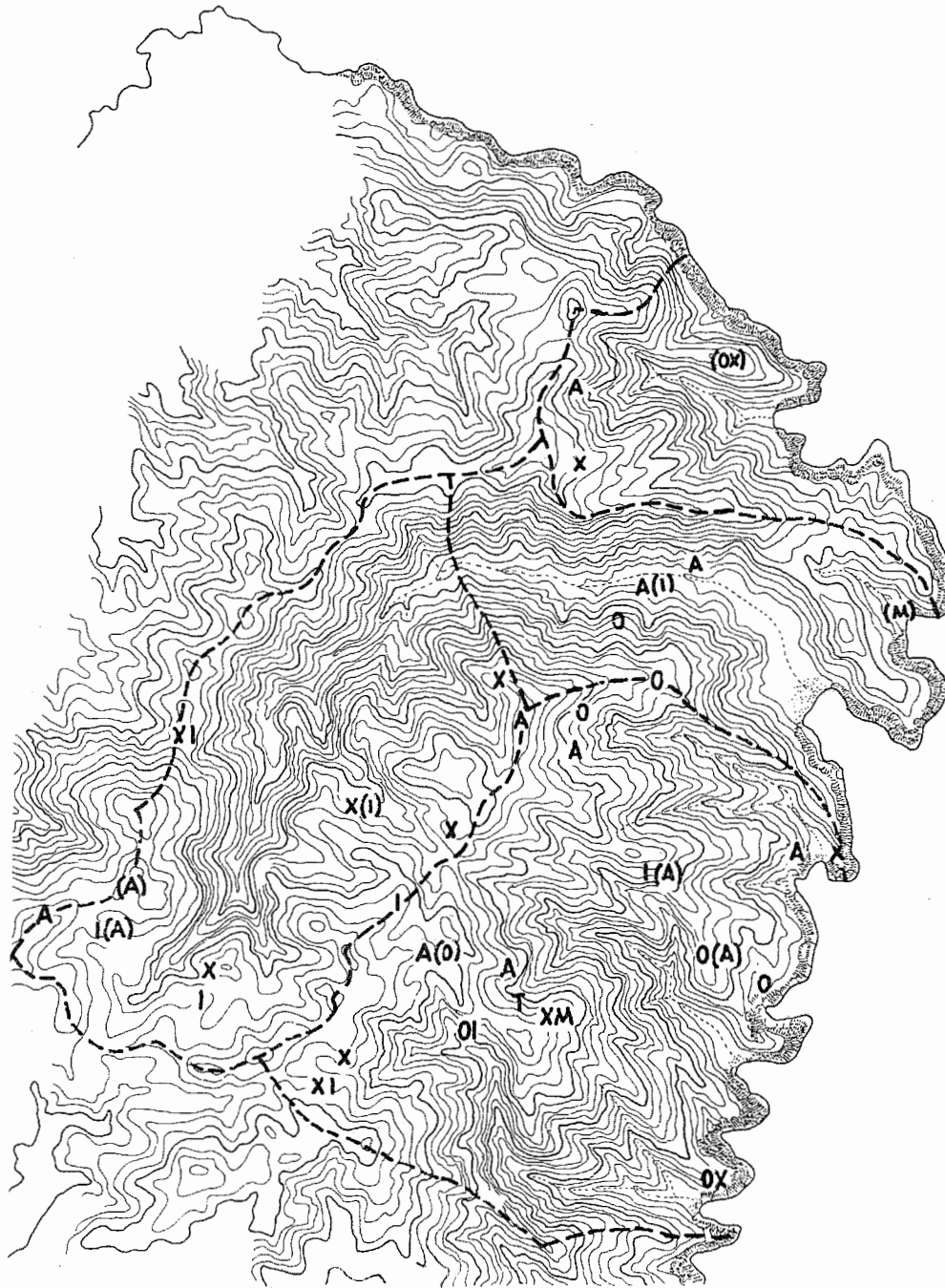
Στα αρχαϊκά χρόνια εκτός από μεμονωμένα αγροτόσπιτα, μικρές ομάδες και χωριά καθώς και τη μεταλλευτική εγκατάσταση στη θέση 22.02 που θα πρέπει σύμφωνα με τα παραπάνω να συσχετισθεί με το οικιστικό κέντρο 21.02, έχουμε και τρεις αμυντικού χαρακτήρα εγκαταστάσεις, δύο στην Περιοχή 22 (22.04 και 22.05) και μια στην 24 (24.15). Ακόμα θεωρήσαμε πιθανό ότι θα υπήρχε αμυντική εγκατάσταση στη θέση 21.03, δηλαδή στη θέση του σημερινού μοναστηριού τής Παναγίας της Καστριανής, και αντίστροφα ότι ο οικισμός 24.21 δεν είναι βέβαιο ότι είναι οχυρωμένος από αυτή την εποχή, όπως άλλωστε ούτε ο κεντρικός οικισμός του κράτους, η πόλη τής Ιουλίδας (18.02). Στην πραγματικότητα οι μόνες βέβαιες αμυντικές εγκαταστάσεις που χρονολογούνται στα αρχαϊκά χρόνια (και μάλιστα μόνο της μίας τα ακίνητα κατάλοιπα φαίνεται ότι μπορούν να χρονολογηθούν στην εποχή, της 22.05) διατάσσονται σε ένα τόξο Α από τον οικισμό 23.01 και του επιτρέπουν την κατόπτευση των προσβάσεων από τη θάλασσα. Πολύ σαφέστερη εικόνα του αμυντικού πλέγματος ή δικτύου, πιθανώς ελειδή τότε μόνο φαίνεται ότι αρτιώνεται, μπορούμε να αποκτήσουμε για την κλασική και την ελληνιστική περίοδο. Περαιτέρω η παρουσία δύο ή τριών ιερών εκτός οικισμών (18.05, 18.08 και ίσως 23.25) δεν έχει ασφαλώς καμιά σημαντική επίπτωση στην εικόνα του σχήματος κατάληψης του χώρου, γεγονός που δεν αλλάζει και στις ακολουθούσες περιόδους.

Στα κλασικά χρόνια (Βλ. εικ. 11 και 12) φαίνεται ότι ο αριθμός τών οικισμών αυξάνει. Στην Περιοχή 21 βέβαια η συναγόμενη παρουσία ενός οικισμού στη θέση 21.03 δεν σημαίνει και αύξηση πληθυσμού, αφού τα κλασικά όστρακα στο μεγάλο οικισμό 21.02 είναι σαφώς λιγότερα από τα αρχαϊκά. Αν η σχετική ερμηνευτική πρόταση έχει πράγματι κύρος πρόκειται απλώς για τη διαδικασία μετακίνησης του πληθυσμού σε άλλο προσφορότερο για την περίπτωση σημείο. Εδώ δηλαδή η οικοδόμηση σημαντικού οχυρώματος στο Καστρί που ελέγχει το αγκυροβόλιο στάθηκε αιτία να προτιμήσουν οι κάτοικοι την ασφάλεια που προσέφερε αυτό. Ίσως όμως και να ελκυστήκαν από το γεγονός ότι η νέα θέση επέτρεπε μεγαλύτερη ενασχόληση με τις δραστηριότητες που προωθούνται από την παρουσία του αγκυροβολίου, σε συνδιασμό πάντως με την ασφάλεια που παρείχε το οχύρωμα.

Η κατάσταση δεν αλλάζει επίσης για την Περιοχή 22, όπου συνεχίζει τη ζωή του ο μόνος οικισμός 22.03. Στην Περιοχή 23 όμως ο οικισμός 23.06 αναπτύσσεται πολύ και τώρα μπορούμε να θεωρήσουμε ότι περιλαμβάνει 30-35 σπίτια, δηλαδή ότι έχει πληθυσμό τής τάξης τών 200 κατοίκων (180-210), ενώ

Εικ. 11. Ευρύτερη Περιοχή 2. Θέσεις κλασικών χρόνων βέβαιες και πιθανές. Ισοϋψείς ανά 20 μ.

Εικ. 12. Ευρύτερη Περιοχή 2. Χαρακτήρας τών θέσεων κλασικών χρόνων. Ισοϋψείς ανά 20 μ.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

προηγουμένως δεχτήκαμε ότι θα ήταν της τάξης των 50. Σε μικρότερη κλίμακα κάτι παρόμοιο φαίνεται να συμβαίνει στην Περιοχή 24, όπου στη θέση 24.01 εμφανίζεται ένα ιερό, αλλά και συναρτημένος με αυτό οικισμός. Μόνο που φαίνεται πως ήταν από τους μικρότερους, δηλαδή μπορούμε να δεχτούμε ότι ήταν της τάξης των 50 κατοίκων.

Έτσι ο πίνακας των οικισμών για την εποχή διαμορφώνεται ως εξής:

21.02 (ή καλλίτερα 21.02 και 21.03)	περίπου	65	σπίτια
22.03	"	16	"
23.01	"	16	"
23.06	"	33	"
23.11	"	10	"
23.17	"	25	"
23.29	"	8	"
24.01	"	8	"
24.06	"	10	"
24.18	"	55	"
24.21	"	50	"

46

Σ' αυτούς προστίθεται βέβαια και η πόλη Ιουλίδα με πιθανώς τον ίδιο αριθμό σπιτιών (και κατοίκων) που είχε και στα αρχαϊκά χρόνια, δηλαδή περίπου 66 σπίτια.

Η εικόνα που προκύπτει από τις μικρότερες οικιστικές μονάδες, τα μεμονωμένα ή σε πολύ μικρές ομάδες αγροτόσπιτα, φαίνεται να έχει παρόμοιες διαφοροποιήσεις από την αντίστοιχη των αρχαϊκών χρόνων. Στην Περιοχή 21 συνεχίζουν τη ζωή τους τα 2-3 αγροτόσπιτα της 21.01, ενώ φαίνεται βέβαιο ότι υπάρχει μία αγροικία και στην Περιοχή 22, εκείνη της 22.06, και εκείνη της 22.07 από πιθανή στην αρχαϊκή περίοδο γίνεται τώρα βέβαιη. Στην 23 συνεχίζουν τη ζωή τους η αγροικία της θέσης 23.02 και εκείνη της θέσης 23.07, καθώς και η θέση 23.05, που ο χαρακτήρας της όμως ως αγροικίας δεν είναι βέβαιος. Η άλλη θέση που ο χαρακτήρας της ήταν αβέβαιος στα αρχαϊκά χρόνια, η 23.24 γίνεται τώρα αβέβαιη και για την εποχή. Στην Περιοχή 24 φαίνεται να συνεχίζουν τη ζωή τους τα 3-4 σπίτια της θέσης 24.04 και τα 2-3 της 24.14, εμφανίζονται ακόμα 1-2 σπίτια στην 24.08 και ίσως άλλα τόσα στην 24.08 (αβέβαιη η εποχή). Ακόμη οι 2-3 αγροικίες που φάνονταν αβέβαιες στα αρχαϊκά χρόνια στη θέση 24.20 πρέπει τώρα να λογίζονται ως βέβαιες, ενώ ίσως άλλες 2-3 υπήρχαν στη θέση 24.16 (αβέβαιος ο χαρακτήρας). Συνολικά δηλαδή έχουμε 14-18 αγροικίες βέβαιες και κατά το χαρακτήρα και κατά την εποχή, 3-4 αβέβαιες κατά το χαρακτήρα, μία αβέβαιη κατά την εποχή και ακόμα μία αβέβαιη και κατά τα δύο, δηλαδή συνολικά 5-6 αβέβαιες. Όλες μαζί οι αγροικίες φτάνουν τις 19-24. Με αντίστοιχες παραδοχές με εκείνες που εφαρμόσαμε για τα αρχαϊκά χρόνια, καταλήγουμε ότι στις μικρότερες αυτές οικιστικές μονάδες θα περιλαμβάνονταν συνολικά κάπου 50 σπίτια, ενώ ασφαλέστερο ακόμα φαίνεται να δεχτούμε ότι θα ήταν περίπου 40.

Ακολουθώντας τώρα τη διαπραγμάτευση που εφαρμόσαμε στα αντίστοιχα φαινόμενα της αρχαϊκής εποχής και επιχειρώντας να εκτιμήσουμε το συνολικό πληθυσμό της Ευρύτερης Περιοχής θα είχαμε τον πιο κάτω πίνακα:

ΑΡΙΑΔΝΗ

Στον οικισμό	21.02 (και 21.03)	60-70	σπίτια που αντιστοιχούν σε	360-420	κατοίκους
"	22.03	15-17	"	"	" 90-102 "
"	23.01	15-17	"	"	" 90-102 "
"	23.06	30-35	"	"	" 180-210 "
"	23.11	περίπου 10	"	"	" 60 "
"	23.17	24-25	"	"	" 144-150 "
"	23.29	περίπου 8	"	"	" 48 "
"	24.01	" 8	"	"	" 48 "
"	24.06	" 10	"	"	" 60 "
"	24.18	" 55	"	"	" 330 "
"	24.21	" 50	"	"	" 300 "

47

Δηλαδή στους οικισμούς τής Ευρύτερης Περιοχής υπολογίζουμε την παρουσία 1710-1830 κατοίκων έναντι 1530-1632 ή με μέσους όρους 1770 έναντι 1581. Ποσοστιαία κάπως μεγαλύτερη εμφανίζεται η αύξηση του αριθμού των κατοίκων των μικρότερων οικιστικών μονάδων: 240 (40X6), έναντι 180 (30X6), αλλά και τα μεγέθη είναι μικρά και η αβεβαιότητα μεγάλη ώστε να μην επιτρέπουν προώθηση συλλογισμών με αφετηρία αυτή την αντιστοιχία. Πάντως οι κάτοικοι των μικρών οικιστικών μονάδων συνεχίζουν να είναι ένα μικρό ποσοστό του συνόλου, κάτω από 15%. Συνολικά ο πληθυσμός της Ευρύτερης Περιοχής μπορεί με αυτόν το τρόπο να εκτιμηθεί για τα κλασικά χρόνια στους 1950-2070 κατοίκους έναντι των 1710-1812 των αρχαϊκών ή με μέσους όρους σε 2010 έναντι 1761. Με στρογγυλούς αριθμούς σε 2000 έναντι 1750. Το ποσοστό τής αύξησης είναι δηλαδή της τάξης του 12%.

Αν κάνουμε τους ίδιους υπολογισμούς με βάση την τάξη μεγέθους των οικισμών φτάνουμε στο ίδιο αποτέλεσμα, αφού έχουμε ένα οικισμό της τάξης των 400 (21.02), δύο των 300 (24.18 και 24.21), ένα των 200 (23.06), ένα των 150 (23.17), δύο των 100 (22.03 και 24.21) και τέσσερις των 50 (23.11, 23.29, 24.01 και 24.06), που δίνουν σύνολο 1750 και στο οποίο πρέπει να προσθέσουμε ένα πληθυσμό τής τάξης των 250 που κατανεμόταν στις μικρότερες οικιστικές μονάδες. Φτάνουμε δηλαδή και πάλι στις 2000.

Δεν είναι βέβαιο ότι θα πρέπει να υποθέσουμε όμοια αύξηση του πληθυσμού και στο διοικητικό κέντρο, την Ιουλίδα, γιατί η αύξηση των αγροτών μπορεί να αντανάκλα τον περιορισμό των δραστηριοτήτων στο δευτερογενή και τον τριτογενή που πρέπει να προκάλεσε στο νησί η αθηναϊκή ηγεμονία, αν και αυτό μάλλον οικονομικό αποτέλεσμα θα είχε, χωρίς να αναστείλει την πληθυσμιακή άνοδο, αφού μάλιστα δεχτήκαμε ότι με αυτούς τους τομείς θα ασχολιόταν κυρίως ένα μικρό ποσοστό του συνολικού πληθυσμού. Έτσι αν δεχτούμε αντίστοιχη αύξηση του πληθυσμού στην πόλη τής Ιουλίδας, θα κάνουμε την παραδοχή ότι αυτή έχει τώρα περίπου 450 κατοίκους (400 της αρχαϊκής εποχής επαυξημένοι κατά 12%). Σε τέτοια περίπτωση ο συνολικός πληθυσμός του κράτους θα έπρεπε να εκτιμηθεί στους 2.450 κατοίκους. Ο αριθμός δεν φαίνεται και πάλι υπερβολικός. Η πυκνότητα που προκύπτει είναι περίπου 1 άτομο ανά 9.400 τετρ.μ. ή 9,4 στρέμματα, δηλαδή 56,25 στρέμματα ανά σπιτικό (23 τετρ. χιλιομ. δια 2.450=9.375. Αυτό επί 6 δίνει 56.250 τετρ.μ.). Με την ίδια πυκνότητα όλο το νησί θα είχε πληθυσμό 10.700 κατοίκων, αφού η συνολική του έκταση είναι 103

τετραχιλιόμ., αλλά, όπως είπαμε, το νοτιότατο τμήμα του είναι άγονο και αυτό μάς οδήγησε να δεχτούμε για ύψος πληθυσμού στα αρχαϊκά χρόνια αριθμό κάπως μεγαλύτερο ίσως από 9.000, αλλά όχι τις 9.626 που έδινε ο δείκτης πυκνότητας που προκύπτει από την Ευρύτερη Περιοχή 2. Όμοια για τα κλασικά χρόνια θα έπρεπε να δεχτούμε ότι ο πληθυσμός θα ξεπερνούσε ίσως λίγο τις 10.000. Αν πάλι δεχτούμε τις ίδιες σχέσεις μεγέθους τών πόλεων μεταξύ τους που δεχτήκαμε για τα αρχαϊκά, θα πρέπει έναντι 2.400-2.500 κατοίκων τής Ιουλίδας να υπολογίσουμε 2.300-2.400 τους κατοίκους τής Ποιήσας, 2.500-2.600 εκείνους τής Κορησίας και 2.600-2.700 τής Καρθαίας. Φτάνουμε πάλι σε εκτίμηση συνολικού πληθυσμού τού νησιού 9.800-10.300, δηλαδή στους ίδιους αριθμούς και σε παραδοχή μέσης πυκνότητας ενός ατόμου ανά εκτάριο ή και μικρότερης. Βέβαια υπάρχει πιθανότητα οι αριθμοί αυτοί να είναι κάπως μεγαλύτεροι από τους αληθινούς, αφού στηρίζονται στις παρατηρήσεις για τη μόνη πόλη τού νησιού που το κέντρο της βρισκόταν στην ενδοχώρα και δεν διέθετε σημαντικό λιμάνι, όπως οι άλλες τρεις, και επομένως ο σχετικός μαρασμός που προκύπτει από άλλες ενδείξεις για το νησί, εξαιτίας των περιορισμών (και της οικονομικής αφαίμαξης) που επέβαλαν στον 5ο τουλάχιστον αιώνα οι ηγεμόνες Αθηναίοι⁵⁰, θα την έπληξε λιγότερο από τις άλλες πόλεις. Αντίστροφα όμως η σύγκριση του αριθμού των κλασικών θέσεων στις Ευρύτερες Περιοχές 1 και 2 δείχνει ότι ίσως η αύξηση στην 1 ήταν μεγαλύτερη από ό,τι στη 2⁵¹.

Ας επανέλθουμε όμως στην Ιουλίδα για να εξετάσουμε την εσωτερική κατανομή τού προκύπτοντος πληθυσμού ανά Περιοχές. Ως προς τους οικισμούς διαπιστώσαμε ότι:

Η Περιοχή	18	έχει	ένα οικισμό τής τάξης τών	450 κατοίκων
"	21	"	ένα "	400 "
"	22	"	ένα "	100 "
"	23	"	δύο οικισμούς	50 "
			ένα οικισμό	100 "
			ένα οικισμό	150 "
		και	ένα οικισμό	200 "
"	24		δύο οικισμούς	50 "
		και	δύο οικισμούς	300 "

Ή κατά Περιοχές:

η	18	έχει	πληθυσμό τής	τάξης τών	450
η	21	"	"	"	400
η	22	"	"	"	100
η	23	"	"	"	550
και η	24	"	"	"	700

Οι μικρότερες οικιστικές μονάδες που την υπαρχή τους διαπιστώσαμε μας δίνουν 4-5 αγροικίες στην Περιοχή 21, μία στην Περιοχή 22 και μία

50. Βλ. π.χ. Majer, ό.π. σ. 15 κ.π.

51. Βλ. πιο πάνω σ. 27

βέβαιη και δύο πιθανές στην Περιοχή 23, συνολικά δηλαδή στις τρεις Περιοχές 5-7 βέβαιες και δύο πιθανές, ενώ στην Περιοχή 24 βρίσκονται 8-10 βέβαιες και ακόμα 3-4 πιθανές, δηλαδή περίπου τα 2/3 τού συνόλου. Αυτό μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι από τις 40 αγροικίες που δεχτήκαμε ότι πρέπει να είχε η Ευρύτερη Περιοχή σε μικρές οικιστικές μονάδες, οι 25 θα μπορούσαν να βρίσκονται στην Περιοχή 24 και έτσι να συγκροτούν το αντίστοιχο ενός οικισμού της τάξης των 150 κατοίκων. Ασφαλέστερο πάντως θα ήταν να μιλάμε για ακόμα 100 άτομα που θα κατοικούσαν σε τέτοιες μονάδες στην ενλόγω Περιοχή, ενώ στις άλλες θα κατοικούσαν τα υπόλοιπα περίπου 150. Εξάλλου αν επαναλάβουμε τις παραδοχές που κάναμε για την αρχαϊκή εποχή σχετικά με την Περιοχή 22, πράγμα που φαίνεται λογικό, θα πρέπει να προσθέσουμε την 22 στην 21, αλλά υπολογίζοντας σ' αυτήν τους μισούς μόνο κατοίκους της, ενώ τους άλλους μισούς θα τους προσθέσουμε στην 24. Τους πιο πάνω 150 κατοίκους θα εξυπηρετούσε να τους μοιράσουμε έτσι ανά 50 περίπου στις Περιοχές 18,21-22 και 23. Με αυτές τις τροποποιήσεις φτάνουμε στο ακόλουθο σχήμα κατανομής του πληθυσμού:

49

Περιοχή	18	κάτοικοι	500	(450 και 50)
"	21 και 22	"	500	(400 και 50 και 50)
"	23	"	600	(550 και 50)
"	24	"	850	(700 και 100 και 50)

Συγκρινόμενος αυτός ο πίνακας με τον αντίστοιχο της αρχαϊκής εποχής στον οποίο μάλιστα δεν είχαμε προσθέσει τους κατοίκους των μικρότερων οικιστικών μονάδων, εικονογραφεί το συμπέρασμα, ότι το μέγιστο της αύξησης σημειώνεται στις Περιοχές που προσφέρονται περισσότερο για γεωργική εκμετάλλευση και μάλιστα περισσότερο στην εσωτερική και επομένως πιο ασφαλή 23, παρά στην παράλια 24 (όπου πρέπει βέβαια να σημειωθεί ότι οι κάτοικοι του 24.21 ασφαλώς ασχολούνται επίσης με την εξόρυξη και πιθανότατα και με το εμπόριο).

Στα κλασικά χρόνια τα δεδομένα μας μας επιτρέπουν ακόμα να αποδώσουμε σε γενικές γραμμές και ένα αμυντικό πλέγμα, πολλά από τα στοιχεία τού οποίου σώθηκαν σε μορφή που μάλλον πρέπει να χρονολογηθεί στα ελληνιστικά, αλλά όλα δείχνουν ότι κατά πάσαν πιθανότητα υπηρέτησαν λειτουργία (άμυνα-κατόπτευση) εγκατεστημένη ήδη από τα κλασικά. Το πλέγμα περιλαμβάνει οχυρώσεις οικισμών, συγκεκριμένα τις οχυρώσεις της Ιουλίδας (18.02) και του παράλιου οικισμού 24.21, ένα πιθανό φρούριο που συνάγουμε ότι θα σχετίστηκε με οικισμό επίσης πρακτικά παράλιο, το 23.03 (Μονή Καστριανής), μικρά οχυρά, το 22.05 και το 24.05, πύργους που μπορούσαν εκτός από την κατόπτευση να προσφέρουν και προστασία, τους 22.04, 24.10, 24.15 και ίσως 24.04, και παρατηρητήριο, το 24.16. Το όλο σύστημα στηρίζεται στις οχυρώσεις τού μεσόγειου κέντρου (18.02) και των δύο δευτερευόντων παραλίων (24.21 και 21.03), ενώ τα αμυντικά κτίσματα και οι πύργοι χρησιμοποιούνταν πιθανώς ως καταφύγια τών κατοίκων μικρών οικιστικών μονάδων σε περίπτωση ξαφνικών επιδρομών, αλλά και ως φυλάκεια των προσβάσεων. Τα 22.05, 22.04 και 24.15 καλύπτουν την πρόσβαση προς τον οικισμό 23.01 από τη μεριά της θάλασσας, αλλά ειδικότερα το πρώτο αποβλέπει στην αντιμετώπιση διείσδυσης στην κοιλάδα τής Μαντούς από τον όρμο Σπαθί, και τα άλλα δύο τυχόν προώθησης εχθρών από τον όρμο τής Καλυδωνίχης. Βορειότερα δεν εμφανίζονται τέτοια ανάγκη αν πράγματι στη θέση τής Μονής Καστριανής υπήρχε φρούριο. Όμοια δεν

υπήρχε τέτοια ανάγκη στο νοτιότερο άνοιγμα προς τη θάλασσα, στον όρμο Ψαθί, αφού ελεγχόταν άμεσα από τον οχυρωμένο οικισμό 24.21. Μένει ακάλυπτη έτσι μόνο τυχόν διείσδυση από τον όρμο της Συκαμνιάς, αλλά κατοπτεύεται από το παρατηρητήριο 24.16 που βρίσκεται σε άμεση επαφή με τον πύργο 24.10. Το οχυρό 24.05 και ο πύργος 24.04 μαζί με την άλλη λειτουργία τους ως καταφυγίων τών γύρω κατοίκων, ελέγχουν επίσης και το δρόμο που από το Ψαθί ανεβαίνει στα Τρία Μαδερικά για να φτάσει στην κορυφογραμμή τής Πέρα Μεριάς πηγαίνοντας προς την Ιουλίδα. Το γενικό σχήμα τής συγκρότησης του αμυντικού δικτύου με βάση τις οχυρώσεις τού κεντρικού οικισμού και ενός ή δύο εξαρτημένων γνωρίζουμε ότι ισχύει τουλάχιστον και για την Καρθαία. Εκεί ο κεντρικός οικισμός, η πόλη με τη στενή σημασία, είναι παράλιος, υπάρχει όμως και ένα δευτερεύον κέντρο, αυτή τη φορά αντίστροφα μεσόγειο, τα Ελληνικά, που είναι επίσης οχυρωμένο.⁵²

50

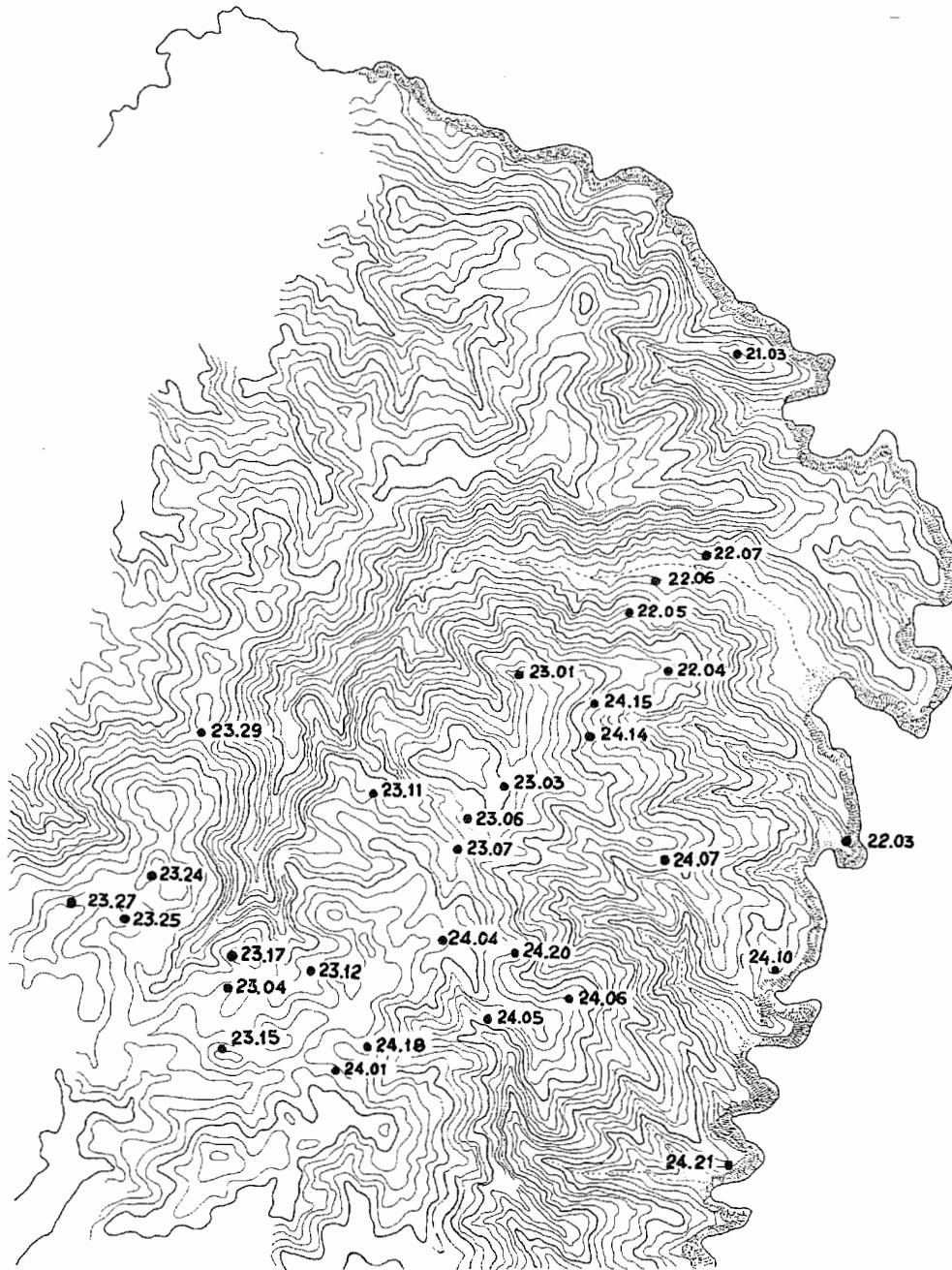
Στα Ελληνιστικά χρόνια είναι φανερή η έναρξη της παρακμής (βλ. εικ. 13 και 14). Μέσα στα όρια της Ευρύτερης Περιοχής βέβαιοι οικισμοί υπάρχουν μόνο στις Περιοχές 23 και 24. Στην Περιοχή 21 υποθέσαμε βέβαια ότι ο οικισμός θα μετακινήθηκε ίσως στη θέση 21.03, αλλά η γενικότερη συρρίκνωση που παρατηρούμε και στην Περιοχή 22 κάνει πολύ δύσκολη τώρα την υπόθεση ότι η θέση θα μπορούσε να ήταν κάτι περισσότερο από ένα φρούριο ίσως και με κάποιο πολύ μικρό οικισμό, του μικρότερου μεγέθους που γνωρίζουμε, δηλαδή τής τάξης των 50 κατοίκων. Στην Περιοχή 22 ο οικισμός 22.03 παύει να ζει. Διατηρούνται μόνο οι πιο κάτω οικισμοί με τα αντίστοιχα πληθυσμιακά μεγέθη:

23.01	της τάξης τών	100	κατοίκων
23.06	"	200	"
23.11	"	50	"
23.17	"	150	"
23.29	"	50	"
24.01	"	50	"
24.06	"	50	"
24.18	"	300	"
24.21	"	300	"

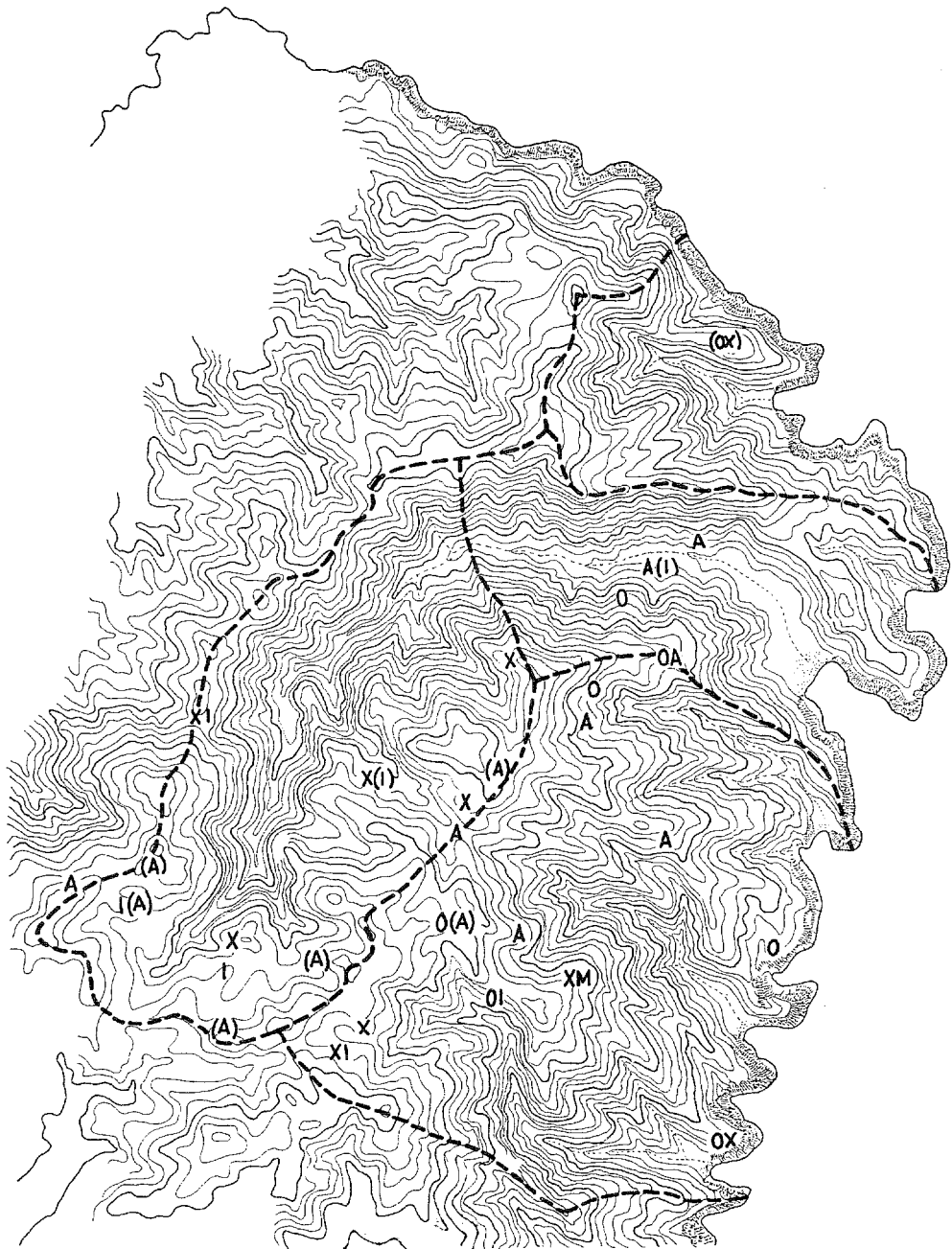
Σε αυτούς όπως είπαμε μπορούμε ίσως να προσθέσουμε και ένα οικισμό (21.03) με πληθυσμό 50 κατοίκους.

Μικρές αλλά υπαρκτές διαφοροποιήσεις από αυτή την εικόνα προκύπτουν όταν στραφούμε στην εξέταση των μικρότερων οικιστικών μονάδων, δηλαδή των μεμονωμένων ή σε πολύ μικρές ομάδες αγροικιών. Στην Περιοχή 21 δεν υπάρχουν πια ούτε τέτοιες μονάδες, στην 22 όμως εμφανίζονται 3-4 αγροικίες στη θέση 22.04, ενώ συνεχίζουν να ζούν οι μεμονωμένες αγροικίες των θέσεων 22.06 και 22.07. Στην 23 εμφανίζονται μεμονωμένες αγροικίες στις θέσεις 23.07 και 23.15, γίνεται αβέβαιη εκείνη τής θέσης 23.27, ενώ από τις δύο αβέβαιες κατά το χαρακτήρα θέσεις τής προηγούμενης εποχής γίνεται βέβαιη για την εποχή η θέση 23.24 και παραμένει αβέβαιη η 23.25. Ακόμα εμφανίζονται οι θέσεις 23.03 και 23.13 που ο χαρακτήρας τους όμως ως

52. Welter, ό.π.π. 92 κ.π.

Εικ. 13. Ευρύτερη Περιοχή 2. Θέσεις ελληνιστικών χρόνων βέβαιες και πιθανές. Ισοϋψείς ανά 20μ.

Εικ. 14. Ευρύτερη Περιοχή 2. Χαρακτήρας των θέσεων ελλημιστικών χρόνων. Ισοψείς ανά 20 μ.

μεμονωμένων αγροικιών παραμένει μόνο πιθανός. Στην Περιοχή 24 έχουμε τέσσερις μικρές ομάδες σπιτιών, τις 24.07 (1-2), 24.14 (2-3), 24.20 (2-3) και 24.04 (3-4) που η ζωή όμως δεν είναι βέβαιη για τα ελληνοιστικά χρόνια. Έτσι στην Περιοχή 22 έχουμε 4-6 αγροικίες, στην 23 2 βέβαιες και ακόμα 5 πιθανές και στην 24 5-8 βέβαιες και 3-4 επιπλέον πιθανές. Δηλαδή ο συνολικός τους αριθμός είναι μεταξύ 19 και 25, πρακτικά ο ίδιος με εκείνον της κλασικής εποχής, πράγμα που μας υποχρεώνει, για να είναι σύμφωνες μεταξύ τους οι παραδοχές μας, να δεχόμαστε συνολικά την ύπαρξη 40 περίπου κατοικιών και πληθυσμό της τάξης των 250 κατοίκων που αντιστοιχεί σε αυτές. Όμως η κατά Περιοχές κατανομή των κατοικιών φαίνεται τώρα κανονικότερη, αφού στην Περιοχή 24 συγκεντρώνονται πια κάτι λιγότερο από τις μισές διαπιστωμένες. Θα πρέπει να υποθέσουμε ότι και η κατανομή των κατοίκων αυτής της κατηγορίας θα ήταν σχετικά πιο ισορροπη κατά Περιοχές, με ελαφρά μόνο αυξημένο το ποσοστό εκείνων που θα βρισκόνταν στην 24.

53

Τη μείωση του αριθμού των κατοίκων της πρωτεύουσας, της πόλης Ιουλίδας, θα πρέπει να τη συμπεράνουμε από το ποσοστό μείωσης των κατοίκων των άλλων οικισμών χωρίς να υπολογίσουμε τους κατοίκους των μικρότερων οικιστικών μονάδων όπου μείωση δεν φαίνεται να υπάρχει και αυτό φαίνεται ίσως να δηλώνει την προώθηση μιας τάσης για αλλαγή του σχήματος κατάληψης του χλωρου (ακόμα βέβαια οι κάτοικοι των μικρότερων μονάδων μπορούν να υπολογισθούν μόνο στο 15% των κατοίκων των οικισμών συμπεριλαμβανομένων και εκείνων του κεντρικού). Οι κάτοικοι λοιπόν των χωριών σύμφωνα με όσα σημειώθηκαν πιο πάνω πρέπει να υπολογισθούν σε 1250-1300 έναντι 1750 των κλασικών χρόνων. Πρόκειται επομένως για μείωση περίπου κατά 23%. Αντίστοιχη μείωση των 450 κατοίκων της πόλης Ιουλίδας (18.02) μας δίνει 348, δηλαδή πληθυσμό της τάξης των 350 κατοίκων. Αν σε όλους αυτούς προσθέσουμε 250 περίπου κατοίκους των μικρότερων οικιστικών μονάδων φτάνουμε σε συνολικό πληθυσμό 1850-1900 κατοίκων για το κράτος. Σε επίπεδο νησιού, αν υποθέσουμε τον πληθυσμό της Ποιήσας στους 1800, της Κορησίας στους 2000 και της Καρθαίας στους 2100 φτάνουμε στον αριθμό των 7.800 κατοίκων, που είναι σχεδόν ο ίδιος με εκείνον του 1951 (7.600).

Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η κατανομή του πληθυσμού του κράτους κατά Περιοχές. Ο σχετικός πίνακας παίρνει τώρα την εξής μορφή:

Περιοχή	18	κάτοικοι	350	
"	21 και 22	"	50	ίσως
"	23	"	550	
"	24	"	700	

Στη (σύνθετη) Περιοχή 21 και 22 εμφανίζονται κάποιες μικρότερες οικιστικές μονάδες. Θα πρέπει επομένως να δεχτούμε ότι και αυτή συμμετέχει, σε ένα ασφαλώς μικρότερο ποσοστό, στη διανομή των 250 περίπου κατοίκων τέτοιων μονάδων. Ενδιαφέρον έτσι είναι ότι η Περιοχή 22 εμφανίζει μικρή έως μηδενική μείωση του πληθυσμού της σε σχέση με την κλασική εποχή σε αντίθεση με την 24 όπου η μείωση εμφανίζεται κάπως μεγαλύτερη και πάντως με την 21 και 22 όπου η μείωση είναι δραματική.

Όσα σημειώθηκαν στην εξέταση της κλασικής περιόδου για το αμυντικό δίκτυο ισχύουν κατά μείζονα λόγο για την ελληνοιστική. Τα κατάλοιπα μάλιστα των

περισσότερων κτισμάτων που σώθηκαν χρονολογούνται σ' αυτή. Ειδικότερα εκείνα των θέσεων 22.04, 24.04, 24.15 (ορθογώνιοι πύργοι) και 24.10 (κυκλικός πύργος).

Η βαθμιαία μείωση του αριθμού τών χωριών συνεχίζεται και στα ρωμαϊκά χρόνια (Βλ. εικ. 15 και 16). Στην Περιοχή 21 είναι τώρα ακόμα πιο δύσκολο να υποθέσουμε ότι υπάρχει οικισμός, έστω και μικρός. Τέτοιος δεν υπάρχει ήδη από την προηγούμενη περίοδο ούτε στην Περιοχή 22. Η 23 φαίνεται να διατηρεί τους οικισμούς της, αλλά εκείνοι της 24 μειώνονται κατά ένα. Παύει να υπάρχει ο 24.06. Επιπλέον τα όστρακα δείχνουν ότι και ο 24.21 παρακμάζει. Η αραιότητά τους δηλώνει πως θα ήταν σωστότερο να θεωρήσουμε ότι δεν είναι πλέον της τάξης τών 300, αλλά εκείνης τών 150 κατοίκων. Ο πίνακας των οικισμών της Ευρύτερης Περιοχής διαμορφώνεται ως εξής:

54

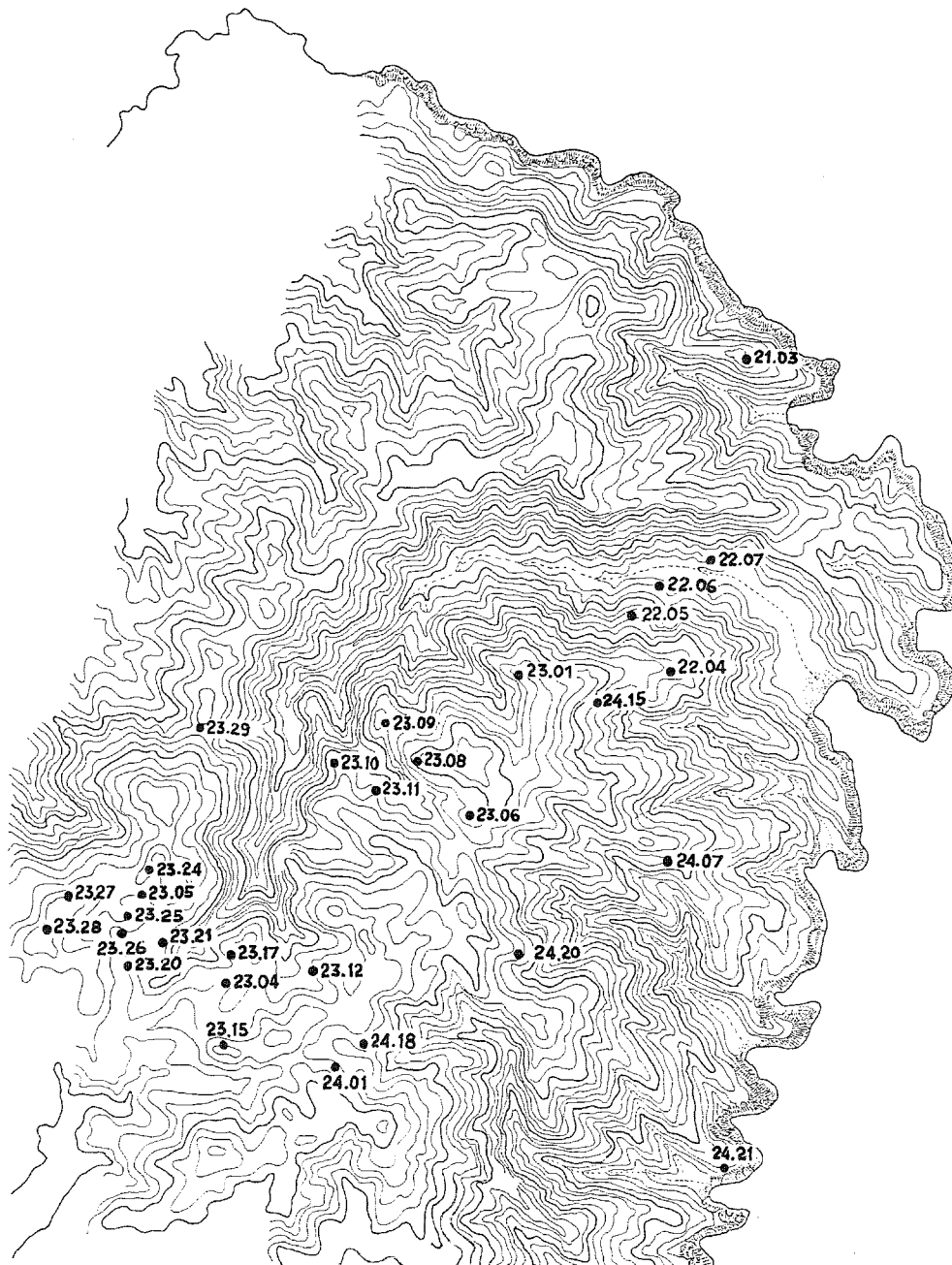
23.01	με	πληθυσμό	της	τάξης	των	100	κατοίκων
23.06	"	"	"	"	"	200	"
23.11	"	"	"	"	"	50	"
23.17	"	"	"	"	"	150	"
23.29	"	"	"	"	"	50	"
24.01	"	"	"	"	"	50	"
24.18	"	"	"	"	"	300	"
24.21	"	"	"	"	"	150	"

Ο πληθυσμός της πρωτεύουσας θα πρέπει να μειώθηκε και αυτός. Το βαθμό μείωσης μπορούμε να τον εικάσουμε συγκρίνοντας τον αριθμό των κατοίκων τών χωριών στην Ευρύτερη Περιοχή με εκείνον της κλασικής εποχής. Τώρα τους υπολογίζουμε σε 1.050 έναντι 1.750 εκείνης της εποχής. Το ποσοστό μείωσης είναι 40%. Αν δεχτούμε όμοιο ποσοστό και για τους κατοίκους της πόλης θα πρέπει να δεχτούμε ότι αυτοί τώρα γίνονται περίπου 270, πράγμα που ανεβάζει το συνολικό αριθμό των κατοίκων τού κράτους εκτός από αυτούς που κατοικούν σε μικρότερες από χωριά οικιστικές μονάδες στους 1320 ή χονδρικά στους 1300, ενώ στα ελληνιστικά χρόνια τους κατοίκους αυτής της κατηγορίας τους υπολογίσαμε σε 1600-1650. Κατά Περιοχές οι κάτοικοι αυτοί φαίνεται να κατανέμονται ως εξής:

Περιοχή	18	κάτοικοι	270
"	23	"	550
"	24	"	500

Διαφορετική είναι η κατάσταση με τις μικρότερες οικιστικές μονάδες. Στην Περιοχή 21 συνεχίζουμε να μην έχουμε ούτε τέτοιες οικιστικές μονάδες, ενώ στην 22 διατηρείται η εικόνα που είχαμε στα ελληνιστικά χρόνια, δηλαδή 3-4 αγροικίες στη θέση 22.04 και από μία στις 22.06 και 22.07. Στην Περιοχή 23 έχουμε μόνο μεμονωμένες αγροικίες στις θέσεις 23.05, 23.08, 23.09, 23.10, 23.15, 23.20, 23.21, 23.26, 23.27. Συνεχίζουν επίσης τη ζωή τους οι θέσεις 23.13, 23.24 και 23.25 που πιθανώς είναι επίσης μεμονωμένες αγροικίες. Στην Περιοχή 24 συνεχίζουν να κατοικούνται τα 1-2 αγροτόσπιτα της θέσης 24.07, αυτό όμως είναι αμφίβολο για τα 3-4 της θέσης 24.20. Έχουμε έτσι στην Περιοχή 22 4-6 αγροικίες, όσες και στην προηγούμενη περίοδο, στην 23

Εικ. 15. Ευρύτερη Περιοχή 2. Θέσεις ρωμαϊκών χρόνων βέβαιες και πιθανές. Ισούψεις ανά 20 μ.

9 βέβαιες και ακόμη 3 πιθανές έναντι 2 μόνο βεβαίων και 5 πιθανών εκείνης, και αντίστροφα στην Περιοχή 24 1-2 βέβαιες και 3-4 πιθανές έναντι 5-8 βεβαίων και 3-4 πιθανών ελληνιστικών. Ο συνολικός όμως αριθμός παραμένει μεταξύ 20 και 23 και σύμφωνα με τις προηγούμενες παραδοχές μας μας οδηγεί να υποθέσουμε την παρουσία περίπου 40 αγροικιών στην Ευρύτερη Περιοχή που αντιστοιχούν σε πληθυσμό τής τάξης των 250 κατοίκων. Όσα σημειώσαμε δείχνουν ότι σχετικά ενισχυμένη σε κατοίκους αυτής της κατηγορίας δεν είναι πλέον η Περιοχή 24, αλλά η μεσόγεια Περιοχή 23. Αυτό είναι φαινόμενο ομότροπο με εκείνο που παρουσιάζεται και σε σχέση με τους πληθυσμούς τών χωριών, όπου ο αριθμός τών κατοίκων τής 23 δεν υφίσταται μείωση σε σχέση με τον αντίστοιχο αριθμό των ελληνιστικών χρόνων σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει σε όλες τις άλλες Περιοχές. Έτσι με την ολοκλήρωση μιας τάσης που εμφανίζεται ήδη τότε αντιστρέφεται η πληθυσμιακή σχέση ανάμεσα στις Περιοχές 23 και 24, ενώ ακόμα στα ελληνιστικά χρόνια η 24 υπερεπερνούσε σαφώς της 23. Το φαινόμενο, συνδυαζόμενο με εκείνο της πρακτικής εγκατάλειψης των Περιοχών 21 και 22, πρέπει να αντανακλά αφενός το μαρασμό τού νησιού που επανέρχεται σε κλειστή γεωργική οικονομία και ο πληθυσμός του δεν ενδιαφέρεται πια για τη θάλασσα, αφετέρου την ανασφάλεια των καιρών που οδηγεί τους κατοίκους να απομακρυνθούν από τις πιο επικίνδυνες, δηλαδή τις παράλιες περιοχές. Άλλο φαινόμενο που βρίσκεται σε εξέλιξη είναι ότι η κατοίκηση σε μικρές οικιστικές μονάδες, μεμονωμένες ή σε πολύ μικρές ομάδες αγροικίες, αποχτά όλο και μεγαλύτερη σημασία. Τώρα ο πληθυσμός που κατοικεί σε τέτοιες μονάδες προσεγγίζει το 20% εκείνου που κατοικεί στην πόλη και τα χωριά.

Προσθέτοντας τους κατοίκους αυτής της κατηγορίας φτάνουμε για το συνολικό πληθυσμό της χώρας στον αριθμό 1550. Επειδή το φαινόμενο της πληθυσμιακής παρακμής πρέπει να δεχτούμε ότι θα χαρακτηριζε περίπου στον ίδιο βαθμό και τις λοιπές περιοχές του νησιού, μπορούμε να εκτιμήσουμε τον πληθυσμό της Ποιήσας σε 1450 κατοίκους, εκείνο της Κορησίας σε 1650 και εκείνο της Καρθαίας σε 1750, δηλαδή το συνολικό πληθυσμό τού νησιού σε 6.400. Σαφώς μικρότερον από εκείνον του 1951.

* Το κείμενο των Χ. Γεωργίου και Ν. Φαράκλα "Αρχαία κατοίκηση στην Κέα. Το βόρειο τμήμα της ανατολικής πλευράς του νησιού" κατατέθηκε για δημοσίευση στην Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης το 1988.